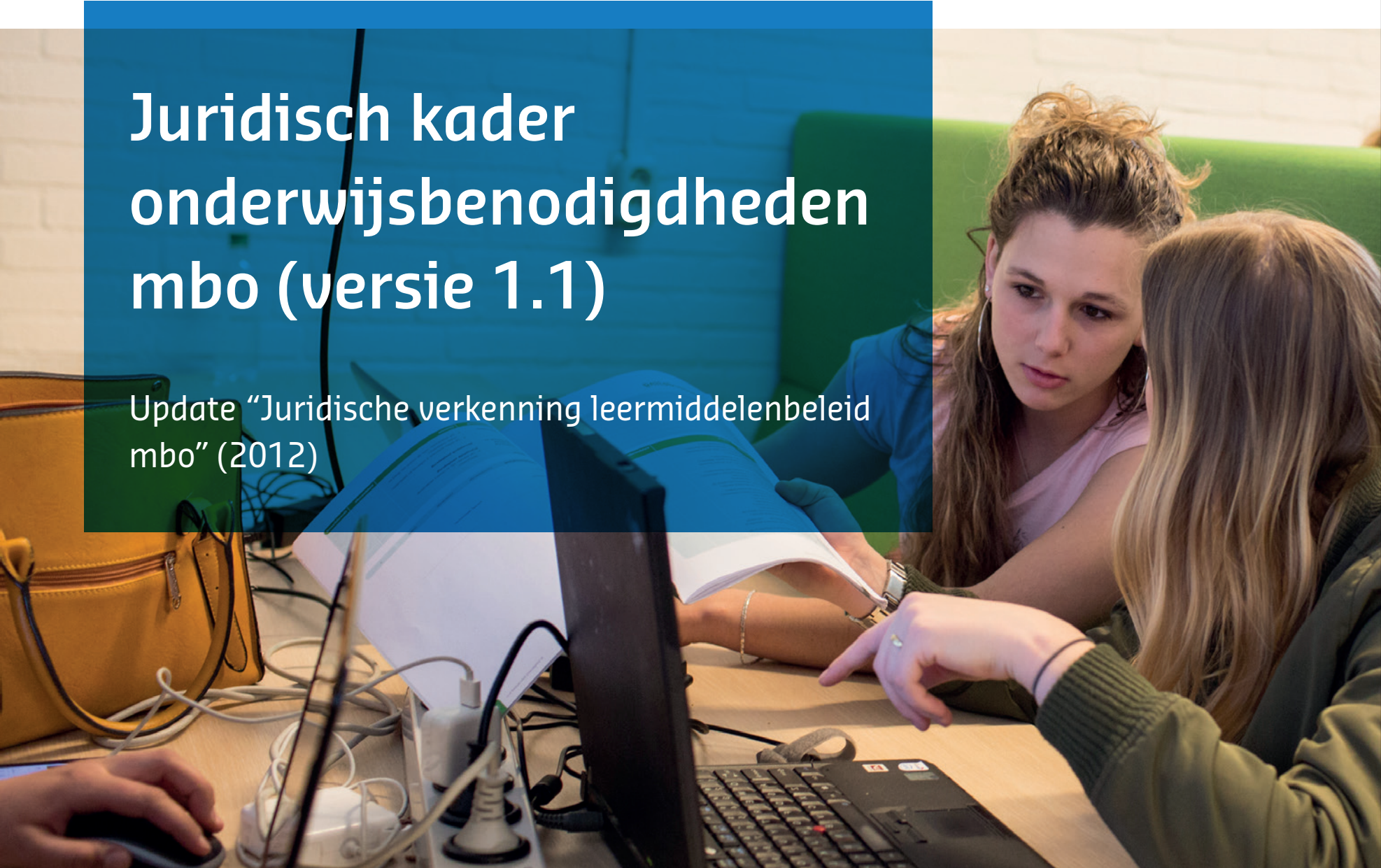

Juridisch kader onderwijsbenodigdheden mbo (versie 1.1)

Update “Juridische verkenning leermiddelenbeleid
mbo” (2012)

Inhoudsopgave

› Inhoudopgave	2
› 1. Voorwoord	3
› 2. Managementsamenvatting	5
› 3. Generieke wet- en regelgeving	9
› 3.1. Vaste boekenprijs	9
› 3.2. BTW	10
› 3.3. Medezeggenschap op schoolkosten	11
› 3.4. Wet educatie en beroepsonderwijs	13
› 3.4.1. Kosten van de onderwijsinstelling: lumpsumregeling	13
› 3.4.2. Schoolkosten: kosten voor de student	15
› 3.4.3. Samenhang lumpsumregeling en schoolkosten	17
› 3.4.4. Tijdelijke regeling voorziening leermiddelen voor deelnemers uit minimagezinnen	18
› 3.4.5. Leermiddelenlijst	19
› 3.5. Arboret, Inspectie SZW, sociale veiligheid en schoolveiligheidsplan	20
› 3.6. Normeringen: CE Markering, VCA, Norm EN & NEN	20
› 3.7. Auteursrechten	21
› 3.8. Softwarerecht	21
› 3.9. Aanbestedingsrecht en mededingings- wetgeving	22
› 3.10. IBP: bescherming en beveiliging van persoonsgegevens	24
› 3.11. Consumentenrecht	26
› 4. Kosten voor de student	27
› 4.1. Algemeen	27
› 4.2. Vrijwillige bijdrage	27
› 4.3. Onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt	29
› 4.3.1. Schoolboeken	29
› 4.3.2. Licenties	29
› 4.3.2.1 Licenties derden	29
› 4.3.3. Computers, laptops en tablets	30
› 4.3.4. Persoonlijke kleding en schoeisel	31
› 4.3.5. Persoonlijke gereedschappen	31
› 4.4. Readers	32
› 4.5. Keuzedelen	32
› 5. Kosten van de instelling	33
› 5.1. Algemeen	33
› 5.2. Vrijwillige bijdrage	34
› 5.3. Licenties	34
› 5.4. Computer, laptop of tablet	34
› 5.5. Verbruiksmaterialen	34
› 6. Verwerving leermiddelen	36
› 6.1. Inkoop van leermiddelen door studenten	36
› 6.2. Kortingen en provisie	36
› 7. Conclusies	39
Colofon	43

1 Voorwoord

Het middelbaar beroepsonderwijs is volop in beweging en de leermarkten bewege mee. Leveranciers van leermiddelen reageren op de ontwikkelingen in het onderwijs met leermiddelen die aansluiten bij de herziene kwalificatiestructuur en de keuzedelen. En ook de voortschrijdende inzet van ict in het onderwijs leidt tot nieuw aanbod van leermiddelen. Met dit voortdurend wijzigende aanbod ontstaan ook nieuwe vraagstukken voor besturen en onderwijsdirecteuren, bijvoorbeeld op het gebied van inkoop, kosten en privacy.

In 2012 hebben saMBO-ICT en Kennisnet een eerste publicatie¹ gemaakt over relevante wet- en regelgeving rond (de verwerving van) leermiddelen in het mbo. Daarbij bleek al dat de instellingen zelf het nodige te regelen hebben rond leermiddelen. In 2017 is het document geactualiseerd; veel regelgeving is aangepast en nieuwe regelgeving dient zich aan. Deze publicatie beoogt breed zicht te geven op de relevante actuele regelgeving, van auteursrecht tot Arbowet, van vaste boekenprijs tot privacy. Daarnaast is het aandachtsgebied verbreed van (alleen) leermiddelen tot **alle** onderwijsbenodigdheden.

De publicatie is in juli 2018 opnieuw aangepast, aan het “*servicedocument schoolkosten*” van 10 juli 2018². In dit servicedocument geven de MBO Raad, JOB en het ministerie van OCW veel duidelijkheid over de regels omtrent schoolkosten in het mbo. Uitgangspunt daarbij is dat studenten in het mbo, na betaling van het wettelijke les- of cursusgeld, onderwijs kunnen volgen en de examens kunnen

afleggen om hun diploma te behalen. De onderwijsinstelling voorziet in de hiervoor noodzakelijke benodigdheden (basisuitrusting school). Studenten mogen op basis van vrijwilligheid voor eigen rekening onderdelen van de basisuitrusting (inclusief gereedschappen) aanschaffen. Hiernaast wordt verwacht dat de student zaken voor persoonlijk gebruik aanschafft die nodig zijn bij het volgen van onderwijs (onderwijsbenodigdheden).

Deze nieuwe versie van de publicatie maakt helder welke leermiddelen door de instelling uit de lumpsum moeten worden bekostigd en welke onderwijsbenodigdheden voor rekening van de student komen.

Met de toegenomen duidelijkheid op juridisch vlak is ook duidelijk dat een groot aantal instellingen en opleidingen nu “aan de bak moet”. Het komt in de praktijk nog steeds voor dat bij de student kosten onterecht in rekening worden gebracht, dat de student niet altijd de vrijheid heeft om te bepalen waar hij leermaterialen koopt waarvan hij ook de kosten draagt, of dat op de verplichte inschrijfdatum niet duidelijk is wat de verwachte kosten van de opleiding zijn. Deze rapportage is dan ook een oproep aan instellingen en opleidingen om nog een keer kritisch te kijken naar het leermiddelenbeleid en ervoor te zorgen dat dit in lijn is met de geldende regelgeving.

Voor het brede terrein van leermiddelen is een belangrijke wijziging dat de deelnemersraden sinds begin 2017 instemmingsrecht hebben op het beleid rondom schoolkosten. Dat kan de basis zijn voor een goede dialoog met de deelnemers en helpen om de kosten

¹ <https://www.sambo-ict.nl/wp-content/uploads/2013/02/LiMBO-juridische-verkenning.pdf>

² <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2018/07/10/servicedocument-schoolkosten/servicedocument-schoolkosten.pdf>

voor de deelnemers beheersbaar te houden. Maar is ook een platform waarin studenten toetsen of de instelling zich aan de regelgeving houdt. (Overigens zal ook de inspectie hier scherper op toe zien.)

Eén ding is niet gewijzigd ten opzichte van de vorige versie uit 2012. Hoewel aan de samenstelling van deze brochure veel zorg is besteed, kunnen aan eventuele onvolkomenheden in de gebruikte bronnen, de vermelde informatie, de conclusies en aanbevelingen geen rechten worden ontleend. Toch vertrouwen wij er op dat deze brochure u toch in zeer veel gevallen zal helpen bij het realiseren van een passend en rechtmatig leermiddelenbeleid.

2 Managementsamenvatting

Dit rapport geeft zicht op de juridische uitgangspunten en randvoorwaarden bij de aanschaf of het voorschrijven van (digitale) leermiddelen en van de “persoonlijke uitrusting” aan studenten

Schoolkosten

Een belangrijke vernieuwing is dat deelnemersraden per 1 januari 2017 instemmingsrecht hebben gekregen op het **beleid rondom schoolkosten**. Studenten krijgen daarmee inspraak in het beheersbaar houden van de kosten voor studenten. Het beleid betreft alle kosten die studenten moeten maken voor het volgen van het onderwijs. Dit zijn de volgende 4 categorieën:

1. de wettelijk vastgestelde verplichte bijdrage (les- of cursusgeld)

De inschrijving mag niet afhankelijk worden gesteld van een andere dan bij of krachtens wet geregelde geldelijke bijdrage van het wettelijk verplichte les- en cursusgeld. Verder mag de instelling geen verplichte kosten in rekening brengen.

2. de vrijwillige bijdrage

De instelling mag wel een vrijwillige bijdrage van de student vragen, waar ook een tegen-

prestatie tegenover staat (zoals het leveren van activiteiten, producten of diensten door de instelling). Zonder betaling van de vrijwillige bijdrage mag de student niet mee op studiereis, of krijgt hij geen kopieerkaart. Dit moet worden vastgelegd in een overeenkomst vrijwillige bijdrage waarin het gebruik maken van extra faciliteiten wordt vastgelegd.

3. de basisuitrusting school, waarvoor de instelling de kosten draagt

De basisuitrusting betreft de leermaterialen waarvoor de instelling vanuit de overheidsbekostiging (lumpsum) verantwoordelijk is. Vanuit de wettelijke definitie van schoolkosten en het “servicedocument schoolkosten” van 10 juli 2018 is duidelijk geworden welke kosten voor de instelling zijn en welke kosten voor rekening komen van de student. De instelling ontvangt een lumpsum waarmee zij moet zorgen voor een **basisuitrusting** bij hun opleidingen: alles moet aanwezig zijn waarmee de student op school de opleiding kan volgen

en examens kan doen (inclusief gereedschappen). Hiermee kan de student de benodigde competenties verwerven. De instelling garandeert dat (de beschikbaarheid van) de basisuitrusting school zodanig op orde is en blijft dat elke student het reguliere onderwijsproces goed kan volgen en kan deelnemen aan examens.

4. de onderwijsbenodigdheden waarvoor de student de kosten draagt

De instelling mag voorschrijven dat de student **beschikt** over onderwijsbenodigdheden (zoals boeken en werkkleding) die óf nodig zijn om de lessen voor te bereiden (zoals boeken, agenda, etui, atlas, woordenboek, aantekeningenblok, rekenmachine), óf afhankelijk zijn van de persoonlijke kenmerken van de student (zoals werkkleding en schoenen). Deze middelen zijn op de lijst van onderwijsbenodigdheden (leermiddelenlijst) opgenomen. De student heeft altijd keuzevrijheid ten aanzien van de verwerving van die onderwijsbenodigdheden: de instelling bepaalt “waarover” de student moet beschikken, de student beslist zelf “hoe” hij dat doet. Bij het opstellen van deze lijst houdt de instelling de redelijkheid en billijkheid in het oog.

Voor een aantal specifieke categorieën van leermiddelen is de regelgeving als volgt:

- De onderwijsinstelling kan, bijvoorbeeld in het geval dat er overwegend gebruik wordt gemaakt van digitale leermiddelen, eisen dat de student beschikt over een **computer, laptop of tablet** om het digitaal leermateriaal op te gebruiken of om het huiswerk en opdracht digitaal te maken en in te sturen. De instelling geeft systeemeisen op maar schrijft niet voor welk merk en type de student moet kopen. Dit moet bekend zijn bij de student.
- De instelling mag voorschrijven dat de student beschikt over **veiligheidskleding**. Bij het ontbreken van deze veiligheidsmiddelen mag de instelling de student de toegang tot de lessen ontzeggen zolang het gaat om veiligheidsinstructies. De instelling is verantwoordelijk voor de veiligheid en gezondheid van studenten en medewerkers en mag de daarmee samenhangende kosten (zoals veiligheidscursussen) niet aan studenten doorbelasten. De instelling bepaalt de functionele specificaties van de kleding, maar niet een specifiek merk. Ook mag er niet worden geëist dat de student veiligheidskleding aanschaf met daarop het logo van de instelling. Evenmin kan de instelling voorschrijven dat de student de veiligheidskleding bij één specifieke leveran-

cier aanschaf. De kosten voor opleidingen en audits die noodzakelijk zijn voor een student om de benodigde competenties te verwerven, onderwijs te volgen en het diploma te behalen, vallen onder de basisuitrusting die de instelling moet regelen en deze kosten mogen niet worden doorbelast aan de student (voor zover het onderdelen betreft die in het kwalificatiedossier zijn benoemd). Andere opleidingen en audits zijn facultatief en daarbij is deelname niet verplicht.

- De kosten van **software-licenties** voor algemene programma's en software/licenties voor toetsing en examinering, zijn voor rekening van de instelling. Deze kosten mogen niet worden doorbelast. De kosten van digitaal leermateriaal waar de student over moet **beschikken** (opgenomen in de lijst van onderwijsbenodigdheden) zijn voor rekening van de student. Het moet voor de student duidelijk zijn dat het hier kosten betreft voor onderwijsbenodigdheden waarvan het redelijk is dat de student erover beschikt en die noodzakelijk zijn om de opleiding succesvol te kunnen volgen. Voor de aanschaf hiervan draagt de student derhalve zelf de verantwoordelijkheid: van een verplichte afname, al dan niet via de instelling, kan geen sprake zijn.

Overige aandachtspunten

Behalve de (verdeling van) schoolkosten zijn voor het leermiddelenbeleid van de instelling ook de volgende juridische punten van belang:

1. De student moet zich vóór de inschrijving een goed beeld kunnen vormen van de **verwachte kosten van die opleiding**. Met de invoering van de verplichte inschrijfdatum van 1 april betekent dit dat al vroeg bekend moet zijn wat de verwachte kosten voor de student zijn, hierbij kan bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van de kosten van het voorgaande leerjaar.
2. De **leermiddelenlijst** moet vrij beschikbaar en toegankelijk zijn. Deze mag niet exclusief aan reeds ingeschreven studenten of alleen via een leverancier (uitgever/distributeur) beschikbaar worden gesteld.
3. Instellingen mogen zelf leermiddelen (bijv. readers) verstrekken of verkopen en voorschrijven dat studenten daarover moeten beschikken. Voorwaarde is dat **afname via/bij de instelling** niet verplicht is.

4. Voor papieren schoolboeken die zijn opgenomen op de lijst van onderwijsbenodigdheden (leermiddelen), geldt **geen vaste boekenprijs**. Uitzondering hierop zijn gewone boeken, zoals literatuur, die worden voorgeschreven. Voor deze boeken geldt wel de reguliere vaste boekenprijs. Het is toegestaan om bij een schoolboek dat op de leermiddelenlijst is

opgenomen, digitale informatiedragers bij te voegen of het boek in digitale vorm te verstrekken. Voor digitale boeken (zoals e-boeken) geldt nooit een vaste boekenprijs.

5. Voor gewone schoolboeken geldt een btw-tarief van 6%. Werkboeken of losbladige uitgaven (kopieerboek), die herkenbaar zijn als boek, vallen hier ook

onder. Op digitale (school)boeken (e-boeken) is het normale btw-tarief van 21% van toepassing.

Cd-roms en dvd's waarop enkel educatieve content staat die uitsluitend bruikbaar is ten behoeve van het onderwijs, vallen - doorgaans - onder het lage 6% btw-tarief. Digitaal leer materiaal dat niet aanwezig is op of gelinkt is aan een fysieke gegevensdrager (zoals een cd-rom of dvd), wordt gezien als "langs elektronische weg verrichte diensten" waarop het normale 21% btw-tarief van toepassing is. Digitaal leer materiaal dat via internet beschikbaar wordt gesteld, is standaard belast met 21% btw.

6. De instelling dient bij de aankoop van onderwijsbenodigdheden zelf de regelgeving rond **aanbestedingen** op te volgen. Het wordt afgeraden om de leermiddelen waarvan verwacht wordt dat studenten die zelf betalen voor de studenten te bestellen. Enerzijds gaat het hier om een inkoopprocedure waarop mogelijk de aanbestedingsregels van toepassing zijn en anderzijds doet dit afbreuk aan de keuzevrijheid van de

student om deze leermiddelen elders (bijvoorbeeld goedkoper) te regelen.

7. Het is niet toegestaan om studenten te verplichten hun onderwijsbenodigdheden bij één **leverancier** te bestellen en om daarvoor van die leverancier korting of provisie te ontvangen. De student bepaalt zelf waar deze de leermiddelen en persoonlijke uitrusting bestelt. De instelling mag studenten wel adviseren en er op wijzen dat verschillende leveranciers verschillende prijzen hanteren, ook kan de instelling met een leverancier kortingen afspreken voor studenten indien studenten daar – vrijwillig – hun onderwijsbenodigdheden afnemen.
8. Instellingen zijn verantwoordelijk voor het regelen van de **informatiebeveiliging en privacy** van studenten en medewerkers. Instellingen moeten met alle leveranciers van digitaal leer materiaal verwerkersovereenkomsten sluiten over de omgang met de persoonsgegevens van de studenten en medewerkers als er gegevens worden uitgewisseld met de instelling, ook al worden deze leermiddelen zelf door de studenten besteld en betaald.

3 Generieke wet- en regelgeving

In dit hoofdstuk wordt op hoofdlijnen de wet- en regelgeving besproken die relevant is bij de aanschaf, distributie, levering en gebruik van leermiddelen in het mbo.

3.1 Vaste boekenprijs

De Wet op de vaste boekenprijs (Wvbp) regelt de vaste prijs van boeken om prijsconcurrentie te voorkomen en daarmee een brede beschikbaarheid en een divers aanbod van boeken te bevorderen. Deze wet gaat alleen over boeken met papieren bladzijden en geldt dus niet voor e-boeken en luisterboeken.

Volgens de Wvbp is een schoolboek³ een werk dat in vorm en inhoud gericht is op informatieoverdracht in onderwijsleersituaties in het primair, voortgezet en beroepsonderwijs en waarvan het gebruik binnen het les- en studierooster door de betrokken onderwijsinstelling is voorgeschreven. Voor deze schoolboeken geldt geen vaste boekenprijs, dat mag de uitgever zelf bepalen. Het maakt niet uit of het gaat om een les- of leerboek, "printing-on-demand-boek",

werkboek of studieboek. Daarmee vallen mbo schoolboeken onder de Wvbp, mits deze schoolboeken zijn voorgeschreven door de mbo-instelling. Onder voorschrijven wordt verstaan het opnemen van het betreffende boek op de leermiddelenlijst. De Wvbp gaat over de verkoop van boeken, het (ver)huren van mbo schoolboeken valt niet onder wet.

Het commissariaat voor de media⁴, de toezichthouder op de vaste boekenprijs, beschrijft dat schoolboeken in vorm en inhoud gericht zijn op informatieoverdracht in onderwijsleersituaties en waarvan het gebruik binnen het les- en studierooster door de betrokken onderwijsinstelling zijn voorgeschreven. Literaire romans, geschreven voor een breder doel en publiek dan het onderwijs, vallen niet onder de definitie van schoolboek en hebben dus een vaste boekenprijs, ook als een student die voor zijn boekenlijst leest.

³ Artikel 1 sub d Wet op de vaste boekenprijs

⁴ <https://www.cvdm.nl/vaste-boekenprijs/>

De Wvbp geldt alleen voor gedrukte boeken en bladmuziekuitgaven en niet voor luisterboeken of digitale/e-boeken. Voor die laatstgenoemde boeken geldt dus een vrij te bepalen verkoopprijs.

Het is mogelijk om bij een papieren mbo schoolboek ook een digitale informatiedrager (gratis) mee te leveren, zoals een cd, dvd of usb-stick. Zolang er sprake is van een mbo schoolboek is de vaste boekenprijs daarop niet van toepassing. Bij bijvoorbeeld een literaire roman – die onder de Wvbp valt en waarvoor een vaste boekenprijs geldt – mag er slechts onder bepaalde omstandigheden een gratis digitale informatiedrager meegegeven worden. Ook mag er bij een papieren boek waarop de vaste boekenprijs van toepassing is niet zomaar een digitale versie van het boek gratis worden weggegeven.

Een onderwijsinstelling kan bij inkoop van een boek dat geen schoolboek is – en waarop de vaste boekenprijs van toepassing is – wel een korting bedingen, variërend van 5 tot 10%. Hierbij is wel uitgangspunt dat kortingen ten goede komen van de student/leerling, die de boeken immers zelf betaalt. Ook kunnen studenten zelf een vereniging oprichten die namens de studenten in een opleiding of de gehele instelling een dergelijke korting bedingt.

3.2. Btw

BTW is een “belasting toegevoegde waarde” die is geregeld in de Wet op de Omzetbelasting (Wet OB). De Wet OB kent een hoog tarief, vaak ook wel aangeduid als normaal of algemene btw-tarief (thans 21%)⁵. Daarnaast bestaat het lagere btw-tarief, ook verlaagde btw-tarief genoemd (thans 6%)⁶. Over prestaties die vrijgesteld zijn van btw, wordt er géén btw geheven. Hiervan is bijvoorbeeld sprake bij gezondheidszorg zoals medicijnen op doktersrecept. Dit is niet het zelfde als het nultarief (0% btw) dat wordt gebruikt voor bepaalde grensoverschrijdende transacties van/naar een land buiten de EU.

Het geven van onderwijs is vrijgesteld van belasting⁷. Hierbij gaat het om onderwijs met inbegrip van de diensten en leveringen die daarmee nauw samenhangen. Dit geldt ook voor beroepsopleidingen⁸, gegeven door uit de openbare kassen bekostigde instellingen zoals bedoeld bij de Wet educatie en beroepsonderwijs.

⁵ Artikel 9 lid 1 Wet op de Omzetbelasting 1968

⁶ Artikel 9 lid 2 sub a Wet op de Omzetbelasting 1968

⁷ Artikel 11, eerste lid, onderdeel O. bij Wet op de Omzetbelasting 1968

⁸ Artikel 8 lid 1 onder a. van het Uitvoeringsbesluit Omzetbelasting 1968

Niet-digitale schoolboeken vallen onder het 6% btw-tarief⁹. Boeken die worden geleverd in een pakket (combinatie), samen met andere materialen, vallen ook onder voorwaarden onder het 6% btw-tarief.

De Belastingdienst meldt¹⁰ dat werkboeken die herkenbaar zijn als boek, ook vallen onder het 6%-tarief. Werkboeken zijn boeken met ruimte om aantekeningen te maken of opdrachten uit te werken. Werkschriften die niet de uiterlijke verschijningsvorm hebben van een boek vallen ook onder het verlaagde tarief indien deze:

- uit minimaal 32 aaneengehechte pagina's bestaan
- zijn voorzien van een omslag
- leerstof of leeropdrachten bevatten en ruimte hebben om aantekeningen te maken of opdrachten uit te werken¹¹.

Kopieerboeken zijn losbladige uitgaven met lesmateriaal dat gekopieerd kan worden. Het 6% btw-tarief geldt ook voor de bijbehorende ringband.

⁹ Artikel a onder 30 van de Tabel I. behorende bij de Wet op de omzetbelasting 1968 jo. artikel 9 lid 2 sub a Wet op de Omzetbelasting 1968

¹⁰ https://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bld-contentnl/belastingdienst/zakelijk/btw/tarieven_en_vrijstellingen/goederen_6_btw/boeken_en_periodieken/schoolboeken

¹¹ *Besluit van 4 september 2014, nr. BLKB2014/123M*
<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/st-crt-2014-26112.html>

In Europa geldt er voor digitale boeken (E-book) en digitaal lesmateriaal het regulier btw-tarief. Dit geldt ook voor digitale schoolboeken. De Europese belastingwetgeving verbiedt dat Nederland over digitale studieboeken het lage btw-tarief rekent. Er is in 2017 een actie gestart om het verlaagde btw-tarief ook op digitale studie- en schoolboeken en digitaal lesmateriaal van toepassing te verklaren¹².

Voor educatieve cd-roms en dvd's die (nagenoeg) uitsluitend voor onderwijs gebruikt (kunnen) worden geldt het 6% btw-tarief indien aan strikte voorwaarden wordt voldaan¹³. De digitale educatieve informatie moet zijn aangebracht op een fysieke drager die kennelijk uitsluitend, of nagenoeg uitsluitend, is bestemd voor informatieoverdracht in het onderwijs. Hiermee wordt bedoeld dat het product (nagenoeg) uitsluitend is ontwikkeld met het oog op opname in de lespakketten van onderwijsinstellingen (dit is aan te tonen door bijvoorbeeld marktonderzoek). Noodzakelijke voorwaarde is dat het product is/wordt voorgeschreven door een onderwijs-

instelling. Voor de cd-roms en dvd's geldt dat vooraf moet worden bepaald door de uitgever in overleg met de Belastingdienst of het product voldoet aan de voorwaarden voor het lage btw-tarief. Indien niet aan deze voorwaarden wordt voldaan vallen deze cd-roms en dvd's onder het 21% btw-tarief.

Voor het gebruik van een usb-stick als informatiedrager (als opvolger van de cd-rom of dvd), is altijd overleg door de uitgever met de Belastingdienst noodzakelijk om onder het verlaagde btw-tarief te kunnen vallen. Het is overigens mogelijk om een digitaal E-book op een educatieve cd-rom of dvd te plaatsen en deze voor te laten schrijven door een onderwijsinstelling. In dat geval geldt het verlaagde btw-tarief voor de informatiedrager én het daarop geplaatste digitale boek. Vooralsnog geldt de regeling alleen voor cd-roms en dvd's. Als er nieuwe fysieke dragers op de markt komen waarop uitgevers digitale educatieve informatie aanbrengen (zoals usb-sticks), dan vindt overleg plaats tussen de uitgever en de Belastingdienst om te beoordelen of de betreffende producten onder het verlaagde btw-tarief kunnen vallen.

Een handige vuistregel is dat digitale leermiddelen die via internet zijn te raadplegen, standaard onder het 21%-btw-tarief vallen.

Slechts bij wijze van uitzondering kunnen cd-roms, dvd's en usb-sticks onder het verlaagde btw-tarief vallen. De instelling kan niet onderhandelen over het btw-percentage. De uitgever onderhandelt met de Belastingdienst of het verlaagde tarief van toepassing is.

3.3. Medezeggenschap op schoolkosten

Voor het mbo geldt sinds 1 maart 2010 de Wet medezeggenschap educatie en beroeps- onderwijs. Dit is een wijziging en aanvulling van de Wet educatie en beroepsonderwijs en heeft voor het mbo de Wet medezeggenschap onderwijs 1992 vervangen.

Voor studenten is er een deelnemersraad die de belangen van de studenten behartigt. Deze deelnemersraad moet instemmen met de hoogte en de besteding van de vrijwillige ouder- of deelnemersbijdrage¹⁴.

Er is lange tijd in het mbo over gesproken om via een wetswijziging¹⁵ de deelnemersraden een adviesrecht te geven over het

¹² Voor meer informatie: <https://kn.nu/btw>

¹³ Besluit van 15 december 2004, nr. CPP2004/2597M, <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/circulaires/2010/07/28/besluit-15-december-2004-nr-cpp04-2597/cpp04-2597.pdf> en zie voetnoot 9

¹⁴ Artikel 8a.2.2 lid 3 onder d Wet educatie en beroeps- onderwijs

¹⁵ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347>

beleid met betrekking tot het beperkt en beheersbaar houden van de middelen die van de deelnemers worden gevraagd en die door het bevoegd gezag noodzakelijk worden bevonden. Na een amendement¹⁶ in de Tweede Kamer is dit adviesrecht omgezet in een instemmingsrecht zodat – volgens de indieners van de motie – dit de deelnemersraden medezeggenschap geeft over de schoolkosten. Dit gaat verder dan het adviesrecht. Een advies is immers niet bindend. Hierdoor hebben studenten volledig inspraak in het beheersbaar houden van het pakket onderwijsbenodigdheden die door de instelling van de deelnemers wordt gevraagd voor het volgen van een opleiding.

Het beleid inzake schoolkosten omvat alles dat betrekking heeft op de kosten die gemaakt moeten worden voor het volgen van het onderwijs. Volgens de minister van OCW vallen deze schoolkosten uiteen in de volgende vier categorieën:

1. de wettelijk vastgestelde verplichte bijdrage (les-of cursusgeld);
2. de vrijwillige bijdrage;
3. de “basisuitrusting school” waarvoor de instelling vanuit de overheidsbekostiging verantwoordelijk is;

¹⁶ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347/kst-34347-10?resultIndex=18&sort-type=1&sortorder=4>

4. onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt.

Het instemmingsrecht versterkt de positie van de studenten binnen de mbo-instellingen en geeft studenten de mogelijkheid directe invloed uit te oefenen op hun schoolkosten en de mate waarin dit doorberekend wordt. Hierbij dient te worden opgemerkt dat het gaat om een instemmingsrecht over het beleid, door de minister van OCW ook wel de uitgangspunten genoemd, rondom onderwijsbenodigdheden in algemene zin. De deelnemersraad heeft dus geen recht op instemming met elke individueel vast te stellen leermiddelenlijst.

Het wetsvoorstel is inmiddels aangenomen en gepubliceerd in het Staatsblad¹⁷. De wet is per 1 augustus 2017 in werking getreden. Het instemmingsrecht van deelnemersraden met het beleid omtrent schoolkosten is met terugwerkende kracht per 1 januari 2017 in werking getreden¹⁸.

¹⁷ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2016-417.html> <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347/kst-34347-10?resultIndex=18&sort-type=1&sortorder=4>

¹⁸ https://www.eerstekamer.nl/behandeling/20161222/publicatie_inwerkingtreding/document3/f=/vk-a7cx8ct4zy.pdf

Praktijkvoorbeeld: werkkleding met logo

Een instelling heeft nu in het beleid verplicht gesteld dat bij alle opleidingen de werkkleding bij een bepaalde leverancier afgenomen moet worden omdat die het logo op de kleding zet. Hierdoor wordt de keuzevrijheid van de student beperkt en heeft de student geen keuze in de kosten voor de aanschaf van deze werkkleding. Het aanwezig hebben van een logo heeft weinig toegevoegde waarde voor de kleding: een stofjas wordt niet veiliger door het aanbrengen van het instellingslogo. Alternatieven hiervoor zijn bijvoorbeeld door in het beleid de functionele eis op te nemen dat op de werkkleding voorzien moet zijn van het logo van de instelling (de student kan dat zelf laten drukken of plaatsn). Ook kan de instelling beslissen om naamkaartjes (badges) te verstrekken met het logo van de instelling en de naam van de student. Hierdoor heeft zelf de student de keus om zelf zijn werkkleding te bestellen, en kan hij zelf kiezen op welke wijze hij het logo op zijn werkkleding laat plaatsn. De school bepaalt de functionele specificaties van de werkkleding, niet een specifiek merk.

3.4. Wet educatie en beroeps- onderwijs

In de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB) wordt op meerdere plaatsen gesproken over de financiering van het onderwijs, terwijl daarnaast in de toelichtingen bij wetgeving en in beleidsbrieven van de minister van OCW gesproken wordt over kosten die voor rekening van de student komen. Dit betekent dat er scherp onderscheid moet worden gemaakt tussen de wettelijke bepalingen die zien op de **financiering van de kosten die voor rekening komen van de onderwijsinstelling** (de lumpsum; zie paragraaf 3.4.1) en de **kosten van de student voor het volgen van zijn opleiding** (schoolkosten; paragraaf 3.4.2). Deze twee onderwerpen lopen bij discussies over de kosten van leermiddelen vaak (onnodig) door elkaar.

3.4.1. Kosten van de onderwijsinstelling: lumpsumregeling

Het uitgangspunt is dat de onderwijsinstelling in het kader van de Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB) aanspraak kan maken op financiële middelen (lumpsum) voor het verzorgen van beroepsopleidingen. De lumpsum die instellingen ontvangen, mag alleen worden besteed aan in de wet genoemde posten: **exploitatie** en **huis-**

vesting¹⁹. De onderwijsinstelling wordt geacht om met de lumpsum, aangevuld door les- en cursusgeld, al die onderwijsactiviteiten (en daarvoor benodigde inventaris) te verrichten die noodzakelijk zijn om de student - op basis van het betreffende kwalificatiedossier - in staat te stellen het onderwijs te volgen en een diploma te behalen. De school dient zodanig te zijn uitgerust dat de noodzakelijke onderwijsactiviteiten alsmede het examen uitgevoerd kunnen worden. Er dient een **basisuitrusting** school aanwezig te zijn die de onderwijsinstelling zelf dient te regelen én te financieren (vanuit de lumpsum).

Bij de lumpsumregeling wordt in de wet gemeld dat de **inschrijving** van de student niet afhankelijk mag worden gesteld van een andere dan een bij of krachtens de wet geregelde geldelijke bijdrage²⁰. Deze bepaling gaat (alleen) over betalingen **van** de student **aan** de onderwijsinstelling: daar is geen ruimte om een andere geldelijke bijdrage aan de student te vragen dan de wettelijk geregelde bijdrage (les- en cursusgeld). Het ministerie van OCW zorgt ervoor dat de onderwijsinstelling geld krijgt om onderwijs te geven, en dan is het niet de bedoeling om de student te vragen te betalen voor iets dat al

¹⁹ Artikel 2.2.1 Wet educatie en beroepsonderwijs

²⁰ Artikel 8.1.4 Wet educatie en beroepsonderwijs

betaald is door het ministerie. Deze wettelijke bepaling heeft **alleen** betrekking op betalingen van de student **aan** de instelling. Het gaat dus **niet** over “alle” kosten die een student maakt voor het volgen van een opleiding.

De afgelopen decennia bleken er onderwijsinstellingen te zijn die – ten onrechte – kosten van opleidingen aan studenten in rekening brachten, terwijl deze kosten onder de lumpsumregeling vergoed werden. Daarnaast bleken facturen onduidelijk en onvoldoende transparant te zijn: het was niet duidelijk of de instelling verplichte of optionele kosten in rekening bracht. Naar aanleiding van deze discussies heeft de minister van OCW in een aantal brieven een handreiking gegeven aan de instellingen over de wijze waarop met de kosten moet worden omgegaan. In de brief van 15 mei 2012²¹ heeft de minister “nogmaals” de kaders geschetst die van toepassing zijn op het in rekening brengen van kosten bij studenten. Het betreft de volgende belangrijke punten:

²¹ <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2012/05/16/kamerbrief-over-schoolkosten-en-vrijwillige-ouder-of-deelnemerbijdrage-in-het-mbo/kamerbrief-over-schoolkosten-en-vrijwillige-ouder-of-deelnemerbijdrage-in-het-mbo.pdf> en tevens <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brieven/2012/05/16/brief-aan-bve-instellingen-over-schoolkosten-en-vrijwillige-ouder-of-deelnemersbijdrage>

- De rijksbijdrage (lumpsum) bestaat uit een exploitatiedeel en een huisvestingsdeel. De bijdrage in de exploitatiekosten heeft betrekking op verschillende zaken, waaronder het personeel, het onderhoud en de vervanging van inventaris, het onderhoud van gebouwen en terreinen, de administratie, het beheer en bestuur, evenals de inkoop van diensten. De bijdrage in de huisvestingskosten heeft betrekking op de huur van en investeringen in gebouwen en terreinen en de eerste inrichting daarvan. Deze kosten mogen niet worden doorbelast aan de student. In hoofdstuk 4.4 wordt ingegaan op de verschillende aspecten van deze “basisinventaris”.
- de school dient zodanig te zijn uitgerust dat de noodzakelijke onderwijsactiviteiten alsmede het examen uitgevoerd kunnen worden: er dient een basisuitrusting aanwezig te zijn die de onderwijsinstelling zelf dient te regelen én te financieren, waarbij deze kosten niet aan de student mogen worden doorberekend. Het gaat om alle onderwijsactiviteiten en de daarvoor benodigde inventaris die op basis van het betreffende kwalificatiedossier noodzakelijk zijn om studenten in staat te stellen het onderwijs te volgen en het diploma te behalen: de student moet daarmee de benodigde competenties kunnen verwerven.
- In de bijlage bij de brief aan de instellingen, somt de minister (niet uitputtend) voorbeelden op welke zaken onder de basisinventaris vallen (en daarmee volledig voor rekening van de instelling komen):
  - schoolpas / collegepas
  - intake- en instaptoetsen, administratieve zaken
  - informatie voor studenten, studiehandleidingen, brieven aan studenten,
  - ouderavonden
  - introductiedagen, werkweken en excursies die verplicht onderdeel van het lesprogramma zijn
  - software-licenties voor algemene programma's
  - toetsen, examens, herkansingen, diploma-uitreiking
  - inventaris mediatheek, open leercentrum
  - apparatuur, machines, **gereedschappen**, instrumenten en computers
  - **verbruiksmaterialen** zoals hout, metaal, papier, bloemen, stoffen
  - kosten voor de beroepspraktijkvorming (bpv), bpv-informatiemiddelen en beoordelingsinstrumenten.

De Minister van OCW heeft in antwoord op een aantal Kamervragen in augustus 2012²² herhaald dat er gehandhaafd zal worden indien instellingen de richtlijnen van de minister van OCW niet opvolgen. Aan het factureren van kosten die onder de lumpsum vallen moet, wat de minister betreft, zeker een einde komen.

Op 10 juli 2018 hebben de MBO Raad, JOB en het ministerie van Onderwijs afspraken gemaakt over de schoolkosten. Deze afspraken zijn opgenomen in het “servicedocument schoolkosten”²³. In 16 punten wordt helder beschreven welke kosten voor rekening van de onderwijsinstelling zijn en welke voor rekening van de student:

- de instelling voorziet vanuit de lumpsum in een basisuitrusting school (inclusief gereedschappen) waarmee studenten al het onderwijs kunnen volgen en de examens kunnen afleggen om hun diploma te behalen;
- de instelling garandeert dat (de beschikbaarheid van) de basisuitrusting school op orde is en blijft;

²² <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2012/08/31/beantwoording-kamervragen-over-het-versturen-van-rekeningen-door-het-mbo>

²³ <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2018/07/10/servicedocument-schoolkosten/servicedocument-schoolkosten.pdf>

- onder de basisuitrusting school vallen alle gereedschappen die nodig zijn voor het onderwijs en het afleggen van examens, deze uitrusting blijft eigendom van de school;
- de instelling mag een student alleen kosten voor de basisuitrusting school in rekening brengen als de student niet respectvol en zuinig omgaat met de basisuitrusting;
- studenten mogen op basis van vrijwilligheid (onderdelen van) de basisuitrusting school (inclusief gereedschappen) zelf aanschaffen:
  - de school kan hierbij adviseren (maar de aanschaf niet verplicht stellen);
  - studenten en hun ouders mogen niet (het gevoel krijgen dat ze) onder druk worden gezet om die basisuitrusting school aan te schaffen.
- onderwijsbenodigdheden voor persoonlijk gebruik worden door de student zelf aangeschaft:
  - randvoorwaardelijk hierbij is dat deze onderwijsmiddelen voldoende intensief in het onderwijs en leerproces gebruikt (gaan) worden;
  - het gaat dan om bijvoorbeeld boeken, softwarelicenties en een laptop, sport- en werkkleding, sport- en werkschoeisel;
  - de onderwijsbenodigdheden worden functioneel gespecificeerd door de

instelling zonder daarbij specifieke merken te bepalen;

- door de student aan te schaffen onderwijsbenodigdheden worden door de instelling goed op elkaar afgestemd en bepaald op basis van redelijkheid en billijkheid;
- bepaalde onderwijsbenodigdheden die niet (langer) in de praktijk gebruikt worden, worden (in overleg met de studentenraad) het volgende studiejaar niet meer opgenomen op de lijst van onderwijsbenodigdheden.
- Vóór de inschrijving maakt de instelling bekend wat de onderwijsbenodigdheden zijn die een student nodig heeft;
- De instelling mag extra activiteiten of faciliteiten aanbieden die vrijwillig en niet noodzakelijk zijn voor het volgen van een opleiding en het behalen van een diploma. Hiervoor mag de student om een bijdrage gevraagd worden (maar deelname hieraan is niet verplicht voor de student);
- De studentenraad heeft instemmingsrecht op het schoolkostenbeleid (derhalve op de basisuitrusting school en onderwijsbenodigdheden) en wordt daarover goed geïnformeerd;
- De Inspectie van het onderwijs houdt bij haar toezicht het servicedocument schoolkosten aan.

3.4.2. Schoolkosten: kosten voor de student

Met de invoering van het klachtrecht en de wijziging van inspraak door deelnemersraden over de schoolkosten (zie paragraaf 3.3), heeft de wetgever duidelijkheid gegeven over de kosten die voor rekening kunnen komen van de student. In plaats van een precieze regeling van de minister van OCW over de schoolkosten, krijgen studenten zelf middels de deelnemersraad inspraak in het beleid over de te maken schoolkosten.

De invoering van het instemmingsrecht van de deelnemersraad met het *“beleid met betrekking tot het beperkt en beheersbaar houden van de middelen die van de deelnemers worden gevraagd voor schoolkosten die door het bevoegd gezag noodzakelijk worden bevonden”*

is in het parlement gepaard gegaan met discussie over de vraag welke kosten een student mag maken. In paragraaf 3 van de Memorie van Toelichting²⁴ wordt gemeld dat schoolkosten bestaan uit vier elementen:

1. de wettelijk vastgestelde verplichte bijdrage (les-of cursusgeld)
2. de vrijwillige bijdrage
3. de “basisuitrusting school” waarvoor de instelling vanuit de overheidsbekostiging verantwoordelijk is

²⁴ <https://zoek.officiëlebekeendmakingen.nl/kst-34347-3.html>

4. onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt

De Memorie van Toelichting bij een wet geeft een toelichting over hoe de wet moet worden gelezen en geïnterpreteerd. De tekst in deze Memorie van Toelichting geeft antwoord op de vraag wat van studenten verwacht mag worden over hun betaling aan schoolkosten. Studenten dragen dus naast kosten van les- of cursusgeld, de vrijwillige bijdrage, ook de kosten voor een aantal onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt. Onderwijs hoeft dus niet gratis of kosteloos te zijn. Om de kosten voor de student beperkt en beheersbaar te houden krijgen de deelnemersraden inspraak in het beleid rondom schoolkosten. De *“onrust op het front van schoolkosten mbo”* moet daarmee afnemen. Voor wat betreft het argument dat de toegang tot het onderwijs in gevaar is door te hoge schoolkosten is er voor minderjarigen een regeling waarmee de toegang tot het onderwijs geborgd blijft (zie paragraaf 3.4.4). Meerderjarige studenten worden in de schoolkosten gecompenseerd via studiefinanciering (bol-studenten), of mogelijk via de arbeidsovereenkomst (bbl-studenten).

Ook is voor minderjarige bol-studenten de ov-jaarkaart ingevoerd en is het kindgebonden budget verhoogd.

Op uitdrukkelijk verzoek van de Tweede Kamer heeft de minister van OCW²⁵ een juridische interpretatie gegeven over de uitleg van artikel 8.1.4 WEB. Deze interpretatie is gedeeld met de Tweede Kamer, waarna deze interpretatie zonder discussie of debat is overgenomen¹⁶ en onderdeel uitmaakt van het wetsvoorstel. Hiermee heeft de wetgever duidelijkheid vastgesteld over hoe de lumpsumregeling zich verhoudt tot schoolkosten. Deze visie is bevestigd met de uitgangspunten van het “servicedocument schoolkosten” uit 2018.

De minister schrijft: *“Artikel 8.1.4 van de WEB houdt kortom in dat instellingen de inschrijving niet afhankelijk mogen maken van een andere geldelijke bijdrage dan het wettelijke les- of cursusgeld. Dat betekent dat zij hun studenten niet kunnen verplichten tot de betaling van een geldbedrag als voorwaarde om te kunnen worden ingeschreven. Maar studenten worden*

²⁵ Brief van de minister van onderwijs, cultuur en wetenschap, kamerstuk 24 bij het wetsvoorstel Wijziging van de Wet educatie en beroepsonderwijs en de Wet educatie en beroepsonderwijs BES met betrekking tot enkele kwaliteitsaspecten in het beroepsonderwijs <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347/kst-34347-24?resultIndex=0&sorttype=1&sortorder=4>

wel geacht zelf de onkosten voor een aantal onderwijsbenodigdheden te dragen. Instellingen mogen leermiddelen voorschrijven, maar mogen niet voorschrijven op welke wijze de student deze verkrijgt. Als instellingen deze materialen zelf verstrekken, mag hiervoor een eigen bijdrage worden gevraagd, maar de instelling mag de student niet verplichten deze materialen af te nemen bij de instelling. Studenten kunnen deze (leer)middelen zelf (nieuw of tweedehands) aanschaffen dan wel lenen (...)”.

Uit deze uitleg over onderwijsbenodigdheden volgt dat:

- de instelling mag voorschrijven dat de student beschikt over een aantal persoonlijke onderwijsbenodigdheden (zoals boeken en werkkleding) die
  - nodig zijn om de lessen voor te bereiden (zoals boeken, ict, rekenmachine)
  - afhankelijk zijn van de persoonlijke kenmerken van de student (zoals werkkleding en schoenen)
- de student de vrijheid houdt om zelf te bepalen hoe hij die onderwijsbenodigdheden verschaft
- instellingen zelf leermaterialen mogen verstrekken en verkopen, mits de afname daarvan via/bij de instelling niet verplicht is.

Een hulpmiddel bij het bepalen van schoolkosten is dat de instelling bepaalt over **“welke” leermiddelen** de student moet beschikken, en niet **“hoe”** hij die verschaft. De keuzevrijheid van de student staat centraal zodat het niet toegestaan is om studenten te verplichten via één leverancier de onderwijsbenodigdheden af te nemen.

In de voornoemde uitleg van de WEB verwijst de minister naar de discussie rondom de invoering van de Wet gratis schoolboeken²⁶ in het vo. De wetgever heeft bij de invoering van gratis schoolboeken bewust niet alles onder het lesmateriaal laten vallen dat kosteloos ter beschikking wordt gesteld. Een atlas, woordenboek (want die zijn voor meer jaren nodig en niet specifiek voor een bepaald leerjaar), agenda (want die is niet gericht op informatieoverdracht in onderwijsleersituaties) en de kosten van algemene ict-applicaties (zoals bijv. tekstverwerking) vallen niet onder gratis lesmateriaal. In de toelichting op de Wet gratis schoolboeken is opgenomen dat zaken als laptops, rekenmachines, sportkleding, gereedschap, schriften/multomap, pennen en dergelijke voor rekening van de (ouders van de) student blijven komen. Met deze vergelijking wil de minister

duidelijk maken dat mbo-studenten, net als vo-leerlingen, zelf ook kosten dragen van bepaalde middelen die gebruikt worden ten behoeve van het leren.

Uit de eerder aangehaalde brief van 15 mei 2012²⁷ volgt het volgende over onderwijsbenodigdheden:

- De invulling van schoolkosten behoort tot de verantwoordelijkheid van de onderwijsinstelling, zij het dat daarover het gesprek moet worden aangegaan met de studenten (en hun ouders). Dit is inmiddels geregeld met de recente wetswijziging omtrent inspraak door deelnemersraden, die instemmingsrecht hebben op het schoolkostenbeleid.
- Het is redelijk om te verwachten dat de student zelf de kosten draagt van en beschikt over de voorgeschreven onderwijsbenodigdheden die:
  - de student nodig heeft om de lessen voor te bereiden (bijv. boeken of computer/laptop/tablet, agenda, rekenmachine, atlas, etc.)

²⁷ <http://www.rijksoverheid.nl/bestanden/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2012/05/16/kamerbrief-over-schoolkosten-en-vrijwillige-ouder-of-deelnemersbijdrage-in-het-mbo/kamerbrief-over-schoolkosten-en-vrijwillige-ouder-of-deelnemersbijdrage-in-het-mbo.pdf> en tevens <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/brieven/2012/05/16/brief-aan-bve-instellingen-over-schoolkosten-en-vrijwillige-ouder-of-deelnemersbijdrage>

- afhankelijk zijn van persoonlijke kenmerken van de student (bijvoorbeeld werkkleding en -schoenen).

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op deze onderwijsbenodigdheden die voor rekening van de student komen.

- Voorafgaand aan de inschrijving door de student, moet de instelling duidelijkheid en helderheid verschaffen over de verwachte kosten van de opleiding (en daarmee dus informatie op hoofdlijnen geven over de onderwijsbenodigdheden die voorgeschreven zijn).

In aanvulling op deze criteria uit 2012, schrijft het “servicedocument schoolkosten”²⁸ uit 2018 voor dat:

- de instelling redelijkheid en billijkheid betracht waar het gaat om de onderwijsbenodigdheden waarover de student dient te beschikken
- voor onderwijsbenodigdheden geldt dat ze voldoende intensief in het onderwijs en leerproces gebruikt worden, anders mag de instelling niet aan de student vragen om over deze benodigdheden te beschikken

²⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2018/07/10/servicedocument-schoolkosten/servicedocument-schoolkosten.pdf>

²⁶ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347/stb-2008-206.html>

- de instelling periodiek evalueert of er bepaalde onderwijsbenodigdheden in de praktijk niet gebruikt worden (Indien dat het geval is zullen die onderwijsbenodigdheden niet langer gevraagd worden aan studenten voor het volgend studiejaar.)
- de instelling de student vrijblijvend mag adviseren over de onderwijsbenodigdheden
- studenten die niet over de onderwijsbenodigdheden kunnen beschikken en/of de vrijwillige bijdrage niet kunnen betalen, bij de school terecht kunnen voor hulp
- de Inspectie van het Onderwijs bij haar toezicht rekening houdt met deze criteria.

Met de invoering in 2016 van de medezeggenschap voor deelnemersraden op beleid rondom schoolkosten is bestaande jurisprudentie van vóór 2016 niet langer relevant omdat er nu nieuwe regelgeving is. Een eerder belangrijk geachte uitspraak van de kantonrechter te Breda van 19 januari 2011 is minder relevant geworden. De procedure ging namelijk in de kern over de punten die met het “servicedocument schoolkosten” opgehelderd zijn.

3.4.3. Samenhang lumpsumregeling en schoolkosten

De lumpsumregeling beschrijft dat onderwijsinstellingen vanuit het ministerie van OCW een vergoeding ontvangen waaruit de kosten voor huisvesting en exploitatie moeten worden voldaan (art. 2.2.1 WEB). Hieronder valt de basisuitrusting school die aanwezig moet zijn: de school dient zodanig te zijn uitgerust dat de noodzakelijke onderwijsactiviteiten alsmede het examen uitgevoerd kunnen worden. Omdat de onderwijsinstelling voor al deze kosten de lumpsum ontvangt, mag de instelling de student niet verplichten een bijdrage te betalen in deze kosten.

Artikel 8.1.4 WEB gaat alleen over de vraag wat instellingen mogen eisen dat studenten aan hen betalen: niets anders dan de wettelijk geregelde bijdrage (les- en cursusgeld).

Als het om schoolkosten gaat, dan wordt een andere benadering gekozen dan voor de lumpsum. Bij schoolkosten gaat het om alle kosten die studenten en opleidingen geacht worden te maken voor het volgen van het onderwijs:

1. de wettelijk vastgestelde verplichte bijdrage, het les-of cursusgeld waar artikel 8.1.4 WEB over gaat
2. de vrijwillige bijdrage (die dus niet verplicht mag zijn)
3. de “basisuitrusting school” waarvoor de instelling vanuit de overheidsbekostiging verantwoordelijk is (Dit betreft de lumpsumregeling van artikel 2.2.1 WEB.) en
4. onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt

De lumpsumregeling gaat dus **niet** over de schoolkosten van de student. Anders dan wat soms wordt aangenomen, hoeft het onderwijs voor studenten – los van wettelijk geregeld les- en cursusgeld - niet gratis of kosteloos te zijn. Van studenten mag worden verwacht dat zij bepaalde kosten zelf dragen.

De lumpsum gaat over de kosten van de instelling zelf en hoe die gefinancierd zijn; schoolkosten gaan over de kosten voor de student voor het volgen van een opleiding.

3.4.4. Tijdelijke regeling voorziening leermiddelen voor deelnemers uit minimagezinnen

Dat studenten zelf enige kosten moeten maken voor de aanschaf van onderwijsbenodigdheden staat niet (langer) ter discussie. Om te voorkomen dat de toegang tot het mbo in gevaar komt door (te) hoge schoolkosten voor armlastige studenten is besloten voor die categorie studenten te voorzien in de Tijdelijke regeling voorziening leermiddelen²⁹.

Deze regeling voorkomt dat bol-studenten onder de 18 jaar die zijn ingeschreven in een beroepsopleiding in de beroepsopleidende leerweg, afzien van het volgen van de beroepsopleiding van hun keuze vanwege financiële redenen. De student kan via de instelling een beroep doen op deze regeling; het ministerie verdeelt de beschikbare subsidie onder de instellingen. Er zijn verschillende manieren waarop studenten een beroep kunnen doen op deze regeling. Voorbeelden, genoemd in deze regeling:

- De instelling schaft spullen aan en geeft deze in bruikleen (eventueel tegen een geringe vergoeding).

- De mbo-instelling schiet kosten voor aan de deelnemer en int deze zelf weer via bijvoorbeeld een (renteloze) betalingsregeling.

De Wet tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten (Wtos) is voor het mbo afgeschaft en het budget uit deze wet is budgetneutraal overgegaan naar het kindgebonden budget. Omdat de doelgroep die aanspraak maakt op het kindgebonden budget breder is dan alleen ouders van mbo-studenten, is het maximale bedrag dat per minimagezin werd uitgekeerd veel lager dan dat het was onder de Wtos. De minimagezinnen met minderjarige kinderen in het mbo zijn er hierdoor onbedoeld fors op achteruit gegaan. Dit is gecompenseerd door een pakket van maatregelen. Zo is het kindgebonden budget in algemene zin verhoogd. Ook is per 1 januari 2017 de ov-jaarkaart voor minderjarige studenten ingevoerd. En er zijn extra middelen in het kader van de Tijdelijke regeling voorziening leermiddelen beschikbaar gesteld. Met deze nieuwe regeling gaat het argument voor studenten onder de 18 jaar niet langer op dat de toegang tot opleidingen in gevaar komt door hoge schoolkosten die studenten niet zelf kunnen financieren. Meerderjarige

bol-studenten kwamen al in aanmerking voor een ov-jaarkaart en zij hebben ook recht op studiefinanciering. Bbl-studenten ontvangen salaris en de werkgever draagt in sommige sectoren ook bij aan de kosten voor onderwijsbenodigdheden.

3.4.5. Leermiddelenlijst

Het is duidelijk dat instellingen mogen verwachten dat studenten zelf beschikken over een aantal onderwijsbenodigdheden. Welke dat zijn bepaalt de instelling door het opstellen en bekend maken van de leermiddelenlijst per opleiding. De student moet helder en transparant worden geïnformeerd over wat de kosten zijn die hij zelf zal moeten gaan betalen; de student moet de keuze voor een opleiding mede kunnen bepalen op basis van de kosten van die opleiding.

Bij de invoering van het instemmingsrecht van deelnemersraden met het beleid rondom schoolkosten, is in de toelichting opgenomen dat van belang is dat de student zich *vóór diens inschrijving* een goed beeld kan vormen van de kosten van die opleiding en dat hij geïnformeerd is over schoolkosten³⁰.

³⁰ Paragraaf 3.2 Memorie van Toelichting, wetsvoorstel met betrekking tot enkele kwaliteitsaspecten in het beroepsonderwijs, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347/kst-34347-3>

²⁹ <http://wetten.overheid.nl/BWBR0038600/2016-10-11>

De wetgever doet daarbij zelfs de suggestie dat in de modelonderwijsovereenkomst een daartoe strekkende bepaling opgenomen kan worden: *“Indien in het model [van de onderwijsovereenkomst – JV³¹] voorschriften worden opgenomen over de kosten van schoolbenodigdheden, wordt de informatie [over de schoolkosten – JV] voorafgaand aan de inschrijving transparanter voor de student en ouders”*. In de nota naar aanleiding van het verslag³² valt te lezen: *“Indien de onderwijsinstelling onderwijsbenodigdheden nodig acht waarvan de kosten ten laste komen van studenten en/of hun ouders, dan is het van belang dat het bevoegd gezag hierin soberheid betracht en voorafgaand aan de inschrijving voor een opleiding duidelijkheid is over die onderwijsbenodigdheden”*. Per 1 augustus 2017 treedt de wet “vroegtijdige aanmelddatum voor en toelatingsrecht tot het beroepsonderwijs”³³ in werking waardoor degenen die zich als student willen laten inschrijven zich uiterlijk 1 april voorafgaand aan een studiejaar moeten inschrijven bij de desbetreffende instelling. Dit heeft ingrijpende gevolgen voor de leermiddelenlijsten. Indien studenten voorafgaand aan de inschrijving

geïnformeerd moeten zijn over de verwachte schoolkosten, dan moeten zij dus al vóór 1 april kunnen lezen wat per opleiding de verwachte kosten zijn.

Voor de instellingen heeft dit een aantal gevolgen:

- De (aankomend) student moet – vóór diens inschrijving bij een opleiding – helder en transparant worden geïnformeerd over de *verwachte totale kosten* van de beoogde opleiding. Hierbij moet de instelling dus bekend maken wat op hoofdlijnen de voorgeschreven onderwijsbenodigdheden zullen zijn. Aangenomen mag worden dat een inschatting voldoende is. (Er kan bijvoorbeeld verwezen worden naar de schoolkosten van voorgaand leerjaar.) Aankomend studenten kunnen dan rekening houden met de schoolkosten van hun toekomstige opleiding.
- Met de invoering van de verplichting dat aankomende studenten zich voor 1 april inschrijven, moet de informatie over verwachte onderwijsbenodigdheden (en daarmee: schoolkosten) dus voor 1 april bekend zijn.
- De opgave van de onderwijsbenodigdheden moet vrij beschikbaar en toegankelijk zijn. Het is niet toegestaan om de leermid-

delenlijst alleen te delen met reeds ingeschreven studenten of de lijst exclusief via één leverancier (uitgever/distributeur) beschikbaar te stellen.

- Ook mogen er geen belemmeringen op worden geworpen om de lijst te kunnen raadplegen (zoals het moeten inloggen of een apart account aanmaken etc. om toegang te krijgen tot de lijst met onderwijsbenodigdheden).
- De lijst van onderwijsbenodigdheden wordt periodiek geëvalueerd en benodigdheden die in de praktijk niet worden gebruikt, worden het *volgend studiejaar* al niet meer voorgeschreven.

Gezien deze eisen die gesteld worden aan de lijst met onderwijsbenodigdheden moet de instelling er op bedacht zijn dat leveranciers soms het eigendomsrecht op deze lijst (kunnen) voorbehouden. Hierover moet de instelling – voorafgaand – afspraken maken om te voorkomen dat de lijst met onderwijsbenodigdheden niet door de instelling vrijelijk gedeeld mag worden en dat daarmee in strijd met de wet wordt gehandeld.

³¹ Job Vos, stichting Kennisnet.

³² Paragraaf 2.1 Nota naar aanleiding van het verslag, wetsvoorstel met betrekking tot enkele kwaliteitsaspecten in het beroepsonderwijs, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/34347/kst-34347-6>

³³ <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2016-362.html>

3.5. Arboret, Inspectie SZW, le veiligheid en schoolveiligheidsplan

Instellingen moeten uiteraard hun studenten een gezonde en veilige leer- en werkomgeving bieden. Naast een sociaal veilige school, moet de fysieke veiligheid van studenten en medewerkers gegarandeerd zijn. Denk bijvoorbeeld aan praktijkvakken waarbij er gewerkt wordt met machines.

Het aanbieden van een veilige werkomgeving valt onder de basisuitrusting die op een instelling aanwezig moet zijn. Van de instelling wordt verwacht dat die als deskundige weet welke veiligheidsmaatregelen genomen moeten worden. Zo moeten er voldoende bedrijfshulpverleners zijn, is er een preventiemedewerker, worden ongevallen geregistreerd, en is er een goedgekeurde Risico Inventarisatie en Evaluatie (RI&E) van maximaal vier jaar oud. Het beleid wordt vermeld in de studiegids. Ook in het kader van de sociale veiligheid wordt er meer verwacht van de instellingen. Zo is het ook verplicht een schoolveiligheidsplan en pestprotocol te hebben dat regelmatig wordt geëvalueerd³⁴.

De instelling kan van studenten eisen dat zij, bijvoorbeeld tijdens de praktijkvakken, veiligheidskleding dragen. Zonder veiligheidskleding mag de toegang tot de lessen worden ontzegd.

De Inspectie SZW controleert op de veilige inrichting van de arbeidsplaatsen en de machineveiligheid in praktijklokalen. De Inspectie SZW kan boetes of dwangsommen opleggen en bij een gevaarlijke situatie de werkzaamheden (lessen) stilleggen. De meest voorkomende overtredingen zijn onvoldoende afscherming van bewegende delen en het volledig ontbreken van veiligheidsvoorzieningen. Daarnaast is soms sprake van overtredingen die het veilig werken met machines negatief beïnvloeden en overtredingen op het gebruik van gevaarlijke stoffen³⁵.

De Inspectie van het Onderwijs controleert of instellingen voldoen aan de eisen rondom sociale veiligheid.

3.6. 3.6. Normeringen: CE-markering, VCA, Norm EN & NEN

Instellingen die moeten voldoen aan keurmerken of normeringen, zijn zelf verant-

woordelijk om dat regelen. Zoals een gezonde en veilige werkomgeving onder de basisuitrusting van een instelling valt, vallen deze audits en normeringen ook onder datgene dat de instelling uit zijn lumpsum moet voldoen voor zover het gaat over zaken die via het kwalificatiedossier zijn verankerd. Deze kosten mogen niet doorbelast worden aan de student.

Er zijn ook (branche)keurmerken die door bedrijven worden gevraagd, maar die niet in het kwalificatiedossier zijn verankerd. Voor zover deze opleidingen en cursussen geen onderdeel uitmaken van het onderwijs en kwalificatiedossier is deelname optioneel en mogen de kosten hiervan wél aan de student worden doorberekend.

Ook draagt de instelling de kosten voor bepaalde opleidingen of cursussen die de student moet volgen om tijdens de lessen met bepaalde machines te mogen werken voor zover dat in het kwalificatiedossier is geborgd. De instelling dient immers zodanig te zijn uitgerust dat de noodzakelijke onderwijsactiviteiten alsmede het examen uitgevoerd kunnen worden. Er dient een basisuitrusting aanwezig te zijn die de onderwijsinstelling zelf dient te regelen én te

³⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/veilig-leren-en-werken-in-het-onderwijs/inhoud/veiligheid-op-school>

³⁵ <https://www.inspectieszw.nl/actueel/nieuwsberichten/veiligheid-onderzochte-praktijklokalen-verbet.aspx>

financieren. Als een verplichte veiligheidsopleiding, diplomering of certificering daar onderdeel van uit maakt moet de instelling die kosten dragen. De kosten voor deze opleidingen en examens mogen dus niet aan de student worden doorbelast.

3.7. Auteursrechten

Bij het opstellen van de leermiddelenlijst zal de instelling gebruik maken van uiteenlopende soorten leermateriaal, van folio tot onlinetoetsen. Dat gebruik roept vragen op over juridische kaders die daarbij spelen zoals over intellectueel eigendom (auteursrecht). Uiteraard mag de instelling alleen materialen voorschrijven die op legale wijze verkrijgbaar zijn. Indien een student besluit om zelf een boek geheel te kopiëren in plaats van deze nieuw aan te schaffen, dan is dat de keuze van de student. De instelling is daar niet verantwoordelijk voor en kan dat ook niet verbieden. Datzelfde geldt voor het gebruik van digitaal leermateriaal en licenties. De instelling kan bepaalde software en licenties voorschrijven; hoe de student die verwerft is aan de student. Wel kan de instelling uiteraard verbieden dat software en licenties uit illegale bron op het schoolnetwerk geplaatst of gebruikt worden.

De instelling kan zelf ook lesmateriaal ontwikkelen, bijvoorbeeld door een reader samen te stellen. Hiervoor betaalt de instelling (via de stichtingen Reprorecht en PRO) een redelijke vergoeding voor het opnemen van materiaal in de reader. Aan het maken van deze reader zijn kosten verbonden, zodat de instelling aan de student mag vragen om een bijdrage te leveren in die kosten. Uitgangspunt blijft, net als voor ander lesmateriaal, dat de instelling de student niet verplicht deze materialen af te nemen bij de instelling. Studenten kunnen deze readers zelf nieuw of tweedehands aanschaffen dan wel lenen; afname bij de instelling is niet verplicht.

Indien de instelling zelf leermateriaal ontwikkelt en voorschrijft, dan geldt er een aantal regels rondom auteursrecht. Korthedshalve wordt verwezen naar hoofdstuk 4 van de publicatie “Hoe?Zo! ICT en recht”³⁶.

3.8. Softwarerecht

Op software, of die nu online (internet) of op een gegevensdrager (cd, dvd, usbstick) staat, rusten ook auteursrechten. Belangrijkste consequentie is dat software niet zomaar

mag worden “vermenigvuldigd of openbaar gemaakt”. Om software te mogen gebruiken wordt een licentie (gebruiksrecht) op de betreffende software gegeven. De eigenaar van de software kan zelf bepalen welke voorwaarden verbonden worden aan dat gebruiksrecht; ook kan hij meerdere soorten licenties uitgeven. De meest bekende licentie is de “EULA”: end-user license agreement. Dat is de licentie die geldt voor de eindgebruiker. Voor bedrijven of bedrijfsmatig gelden vaak andere regels dan voor particulieren. Voor onderwijsinstellingen en studenten worden meestal goedkopere licenties uitgegeven voor educatieve doelen (zoals de uitgifte van softwarelicenties door SLIM.nl).

Zoals blijkt uit de brief van de minister aan de instelling van 15 mei 2012, komen de kosten van software-licenties voor algemene programma’s en software voor toetsen, examens, etc. voor rekening van de instelling. Ook programma’s en software voor de beroepspraktijkvorming (bpv), bpv-informatiemiddelen en –beoordelingsinstrumenten (denk aan de licentie van SPL) vallen onder de kosten die de instelling uit de lumpsum moet voldoen. Al deze kosten voor software mogen niet worden doorbelast aan de student.

³⁶ https://www.kennisnet.nl/fileadmin/kennisnet/publicatie/hoezo/Hoe_Zo_ICT_en_recht.pdf

Bij het gebruik van software was het vroeger gebruikelijk om de leverancier te vragen om voor de continuïteit van zijn product de “broncode” van zijn software bij een onafhankelijke “derde” partij (bijv. notaris) te deponeren zodat bij faillissement de code van een product altijd beschikbaar was. Dit wordt de Escrow-regeling genoemd. Gezien de vluchtige ontwikkeling van software (je moet continue een kopie van de broncode bij die derde deponeren), en de komst van de cloud, wordt de Escrow-regeling niet veel meer gebruikt. Vooral omdat data bij (dezelfde) leverancier in de cloud staan, gaat bij een faillissement de discussie met de curator niet langer over de broncode, maar over het “terugkrijgen” van de data. Escrow regelt niets over gebruikersgegevens die bij de failliete leverancier in zijn cloud staan. Zorgen dat je regelmatig een kopie/back-up van je gegevens krijgt geeft meer zekerheid.

3.9. Aanbestedingsrecht en mededingingswetgeving

Een onderwijsinstelling is gefinancierd met geld van de overheid. Omdat het hier publiek geld betreft zijn er regels van toepassing op het inkopen (“besteden” van dat publieke geld). Het inschakelen van bijvoorbeeld een

distributeur of uitgever door een onderwijsinstelling is aan te merken als aanbesteden.

De relevante wetgeving voor aanbestedingen is voornamelijk afkomstig uit Europa. De Europese Richtlijnen 2004/17 en 2004/18 geven de kaders die overheden moeten aanhouden bij het opstellen van nationale regelgeving. In Nederland zijn deze Richtlijnen gecodificeerd in de Aanbestedingswet. Er wordt overigens gewerkt aan nieuwe Europese aanbestedingsregels.

Bij aanbesteden draait het om een aanbestedende dienst. Dit is een publiekrechtelijke instelling of rechtspersoon die met overwegende overheidsinvloed (bestuurlijk en/of meer dan 50% financiering van overheidswege) in stand wordt gehouden. De meeste onderwijsinstellingen voldoen aan de criteria van aanbestedende dienst en moeten dus aanbesteden.

De inkoopopdracht waar het om gaat, kwalificeert als “overheidsopdracht”. Dit zijn schriftelijke overeenkomsten onder bezwarende titel met (in dit geval) de leverancier van diensten/leveringen. Onder bezwarende titel wordt verstaan dat er een tegenprestatie wordt geleverd bestaande uit geld of een

op geld waardeerbare prestatie. Bij de aanschaf van schoolboeken of leermateriaal door de onderwijsinstelling is duidelijk dat hier sprake is van een overeenkomst onder bezwarende titel.

Niet alles moet worden aanbesteed. Het gaat om inkopen met een zeker waarde. Het bedrag dat gemoeid is met de inkoop/aanbesteding moet de drempelwaarde te boven gaan. Voor 2018 en 2019 is dat € 221.000,= (exclusief btw) voor leveringen of diensten. Bij de bepaling van het bedrag moet de gehele waarde van de opdracht worden berekend over een periode van maximaal vier jaar. Bij deze berekening moet alle inkoop van dezelfde soort (homogene) zaken binnen de gehele onderwijsinstelling bij elkaar worden opgeteld (dus: inkoop van alle schoolboeken van alle vestigingen), inclusief eventuele opties en verlengingen van de beoogde overeenkomst. Ook bijkomende zaken worden meegerekend bij de berekening van de drempelwaarde. Het splitsen van een inkoopopdracht in meerdere contracten is niet toegestaan. (Dat zou een eenvoudige ontduiking van de aanbestedingsregels zijn.) Een voorbeeld zijn kantoorartikelen: De inkoop van een doosje pennen valt ver onder de drempelwaarde,

maar mogelijk wordt er in vier jaar tijd binnen de gehele instelling wél meer dan € 209.000,= aan kantoorartikelen ingekocht zodat dat ene doosje pennen toch ook moet worden aanbesteed.

Regelt één enkele overeenkomst de inkoop van leermateriaal door de school én de afspraken rondom de aanschaf van boeken door leerlingen, dan moet de drempelwaarde worden berekend door de gehele waarde van het totale contract te berekenen (ook al worden boeken door studenten betaald en niet door de school).

Economische mededinging is geregeld in de Mededingingswet. De Autoriteit Consument & Markt (ACM) houdt toezicht op naleving daarvan. Een onderwijsinstelling stelt de leermiddelenlijst samen. De verplichting om schoolboeken af te nemen via één leverancier lijkt op gespannen voet te staan met de vrije concurrentie en mededinging. Daarnaast gaat het in tegen de wens van de wetgever om studenten zelf te laten kiezen waar ze hun leermiddelen kopen, huren of lenen (zie paragraaf 3.4.1). Het gevaar bestaat verder dat deze verplichting gezien kan worden als misbruik van machtspositie, van de distributeur, maar ook van de school.

Ook vanuit deze invalshoek is het sterk aan te raden om de leermiddelenlijst niet exclusief via één leverancier beschikbaar te stellen, maar om de leermiddelenlijst zelf te publiceren en verspreiden.

Het wordt afgeraden om de (digitale) leermiddelen waarvan verwacht wordt dat studenten die zelf betalen, voor de studenten te bestellen. Enerzijds gaat het hier om een inkoopprocedure waarop de aanbestedingsregels van toepassing zijn, en anderzijds doet dit afbreuk aan de keuzevrijheid van de student om deze leermiddelen elders goedkoper te regelen. Ook neemt de instelling hier een onnodig incassorisico voor haar rekening.

Er zijn onderwijsinstellingen die de leermiddelenlijsten zelf publiceren, maar er zijn ook scholen waar de boekenlijst uitsluitend bij een specifieke distributeur verkrijgbaar is. Hierbij heeft de school doorgaans onderhandeld met de distributeur of leverancier over korting als studenten wordt geadviseerd of aangeraden om via die wijze hun leermiddelen te laten bestellen. Uit eerdere gesprekken uit 2012 met onderwijsinstellingen blijkt dat uitgever of distributeurs soms de onderwijsinstellingen een beloning (provisie)

geven als de student exclusief bij of via deze uitgever of distributeur moet bestellen. Deze provisie stroomt niet altijd (direct) terug naar de studenten. Deze werkwijze wordt sterk afgeraden omdat de instellingen kortingen ontvangen die de studenten toekomen; zij zijn de degenen die de leermiddelen bestellen en voor omzet bij de uitgever of distributeur zorgen.

Uiteraard kan een instelling wel korting of provisie bedingen indien de instelling zelf leermiddelen bestelt bij een uitgever of distributeur. Tevens kan de instelling middelen een (transparante) overeenkomst met de distributeur of uitgever korting bedingen voor haar studenten wanneer deze reeds hun leermiddelen bij deze bepaalde distributeur of uitgever aanschaffen (maar studenten mogen niet worden verplicht hiervan gebruik te maken).

3.10. IBP: bescherming en beveiliging van persoonsgegevens

Het is belangrijk dat de instellingen verantwoordelijk zijn voor de bescherming van en juiste omgang met de persoonsgegevens van hun studenten en medewerkers. Het thema informatiebeveiliging en privacy (afgekort tot

IBP) wordt geregeld in het framework ibp voor het mbo³⁷.

In de afgelopen jaren is steeds scherper naar voren gekomen dat informatiebeveiliging en privacy van wezenlijk belang is voor de onderwijssector. Een van de aspecten daarbij is dat persoonsgegevens van studenten en medewerkers vanuit onderwijsinstellingen veelvuldig gedeeld worden met leveranciers en dat daarbij ook de privacy gegarandeerd moet worden. Het maken van afspraken hierbij en het sluiten van zogenaamde bewerkersovereenkomsten tussen onderwijsinstellingen en leveranciers is aan de orde van de dag.

Voor mbo-instellingen onderscheiden we grofweg drie verschillende manieren van bepalen, bestellen, leveren, toegang en gebruik van (digitale) leermiddelen:

- Indien de instelling zelf digitale leermiddelen of examensoftware bestelt en betaalt, is het de instelling zelf die leermateriaal bestelt en zij betaalt dat materiaal ook zelf. Denk bijvoorbeeld aan digitaal toetsmateriaal, SIS, kernregistratie deelnemers, of een centrale module. Voor dat materiaal is de mbo-instelling aan te wijzen als verantwoordelijke voor alle persoonsgegevens die worden uitgewis-

seld met de leverancier van dat leermateriaal. Met leverancier worden zowel uitgevers als distributeurs bedoeld. In dit scenario is de onderwijsinstelling verantwoordelijk om passende afspraken te maken met haar leveranciers in de vorm van een bewerkersovereenkomst.

- Indien via de leermiddelenlijst is voorgeschreven over welke (digitale) leermiddelen de student dient te beschikken, is de student degene die bestelt. De leverancier is als verantwoordelijke aan te wijzen voor de gegevens die door de student worden opgegeven in het kader van het *bestelproces*. Steeds vaker worden er persoonsgegevens gebruikt die afkomstig zijn van of geleverd worden door de school, bijvoorbeeld om single sign on toegang mogelijk te maken. Bij de levering van, de toegang tot en het gebruik van gegevens van de instelling moet de instelling afspraken maken met de leverancier over deze gegevens. De instelling, en niet de student of leverancier, bepaalt bijvoorbeeld of de student inlogt vanuit de elektronische omgeving van de instelling. De leverancier heeft daarop geen invloed. Voor de levering van, de toegang tot en het gebruik van digitaal leermateriaal bepaalt de instelling het doel van het gebruik van de gegevens van de student en welke

gegevens op welke wijze uitgewisseld worden. De instelling moet, ook bij bestellen van digitaal leermateriaal door de student zelf, zorgen voor bewerkersovereenkomsten met de leveranciers van dat leermateriaal. Dit kan aanvoelen als onnatuurlijk omdat de instelling afspraken maakt met een leverancier die niet door de instelling (maar door de studenten) wordt betaald, maar dat is wel de wens van de wetgever. De instelling kan immers beter dan een individuele student afspraken maken over de bescherming van de persoonsgegevens van de betrokken studenten. Indien dat niet lukt kan de instelling er immers ook voor kiezen om een ander leermiddel voor te schrijven op de leermiddelenlijst.

- In het geval dat de *werkgever* van een student digitale leermiddelen bestelt worden de leermiddelen, ten behoeve van bijvoorbeeld een stage, door de werkgever betaald. Hier zien we dat in de meeste gevallen de student zelf de gegevens aanlevert die nodig zijn om het proces te faciliteren. In het geval dat er een werkgever in beeld is waar een student een stage- of een BBL-traject volgt, dan is volgens het arbeidsrecht de werkgever de verantwoordelijke voor de personeelsgegevens van deze student. De relatie van

³⁷ <https://www.sambo-ict.nl/netwerken/informatiebeveiliging/#producten>

de mbo-instelling met de student is echter wel dezelfde als die met een voltijdstudent (zoals hiervoor is beschreven).

- Ook bij een *stage- of een BBL-traject mbo* bepaalt de instelling welke leermiddelen gebruikt worden en welke gegevens er over de student worden geregistreerd en uitgewisseld. De instelling moet dus ook bij een student die via een werkgever zijn opleiding volgt zorgen voor de juiste bewerkersovereenkomst met de leveranciers van de (digitale) leermiddelen.

3.11. Consumentenrecht

Soms wordt de vraag gesteld of onderwijsinstellingen zich moeten houden aan het consumentenrecht. Bij een consumentenkoop gaat het om de koop van een roerende zaak (een product), waarbij de verkoper handelt in de uitoefening van een professioneel beroep of bedrijf (denk aan winkel, bedrijf of webwinkel). De koper is mens (natuurlijk persoon). Een onderwijsinstelling levert geen producten maar geeft onderwijs (wat gezien wordt als een dienst van algemeen belang). Een incidentele verkoop van een reader maakt een onderwijsinstelling geen professionele uitgever of verkoper van boeken; het verkopen van readers is immers

bijzaak. De verregaande consumentenbescherming is daarom niet zonder meer van toepassing op onderwijsinstellingen.

4 Kosten voor de student

4.1. Algemeen

Zoals uit paragraaf 3.4 volgt, zijn er zaken waarvan de instelling voorschrijft dat de student daarvoor beschikt en waarvoor de student zelf de verantwoordelijkheid (kosten) draagt. De instelling hoeft daarin niet te voorzien. Het gaat hierbij om (digitale) onderwijsbenodigdheden. Alhoewel dat erg voor de hand ligt, mag de instelling daarnaast bijvoorbeeld verwachten dat de student zorgt voor zijn eigen onderwijsbenodigdheden. Dit zijn onderwijsbenodigdheden die de student nodig heeft om de lessen (thuis) voor te bereiden, zoals een atlas, pennen, etui, aantekeningenblok, woordenboek, agenda en rekenmachine. Hiernaast gaat het om onderwijsmiddelen die afhankelijk zijn van persoonlijke kenmerken van de student (bijvoorbeeld sportkleding, werkkleding en -schoenen).

De wetgever verdeelt de kosten voor de student in drie categorieën:

1. de wettelijk vastgestelde verplichte bijdrage: les- of cursusgeld (Studenten onder de 18 jaar hoeven geen lesgeld te betalen.)
2. de vrijwillige bijdrage (bijdrage voor extra activiteiten of faciliteiten aanbieden die vrijwillig zijn)
3. onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt
  - a. (digitale) leermiddelen
  - b. persoonlijke uitrusting zoals etui, notitieblok, agenda, mappen, etc
  - c. persoonlijke gereedschappen zoals koksmessen, kappersscharen, laptop of tablet (zie toelichting verderop in dit hoofdstuk)
  - d. persoonlijke kleding zoals schoenen, sport-, of werkkleding

In dit hoofdstuk worden hierna de vrijwillige bijdrage en de overige onderwijsbenodigdheden nader uitgewerkt.

4.2. Vrijwillige bijdrage

De onderwijswetgeving kent de post “vrijwillige (ouder)bijdrage” of “vrijwillige deelnemersbijdrage”. In het “servicedocument schoolkosten” wordt dit de bijdrage genoemd voor extra aangeboden activiteiten of faciliteiten die vrijwillig zijn. Het gaat om

extra faciliteiten, diensten en extra service die niet noodzakelijk zijn voor het volgen van de opleiding en het behalen van een diploma. De student kan dus nooit verplicht worden gesteld deze bijdrage te betalen.

Volgens de minister van OCW gaat het hierbij over *“Een instelling kan ook extra faciliteiten aan studenten aanbieden die niet noodzakelijk zijn voor het volgen van de opleiding en het behalen van een diploma. De keuze om gebruik te maken van deze extra faciliteiten is aan de student en kan dus nooit verplicht worden gesteld. Het vrijwillige karakter van deze extra faciliteiten dient geborgd te zijn”*. Een student die de vrijwillige bijdrage niet heeft voldaan, heeft dus wel recht op toegang tot het onderwijs en tot het examen, maar geen recht om gebruik te maken van deze extra faciliteiten.

Voorbeelden van kosten die onder de vrijwillige ouder- of deelnemersbijdrage kunnen vallen:

- parkeren, sms-informatie, feesten
- excursies (of vervoer hierbij), werkweken of introductie als dat een extra aanbod is
- documentenmappen, portfoliomap, usb-sticks
- kopieerkaarten

- kosten voor een solidariteitsfonds/schoolfonds

De student dient tijdig én expliciet geïnformeerd te worden over de geboden extra faciliteiten en de bijkomende kosten, alsmede over het vrijwillige karakter hiervan. De instelling mag de student niet “misleiden” door weg te laten dat de bijdrage vrijwillig is (“u bent

verplicht de deelnemersbijdrage te voldoen voor datum X” is dus niet juist als het gaat om betaling van de vrijwillige bijdrage). Ook de student bij de inschrijving, onderwijsovereenkomst of toelating “vrijwillig” laten verklaren dat deze zich verplicht om de vrijwillige bijdrage te betalen, mag dus niet. Hier dient de “overeenkomst vrijwillige bijdrage” separaat aan de student te worden voorgelegd.

Praktijkvoorbeeld: skireis

- Een student die de opleiding elektrotechniek volgt, kan met zijn klas of opleidingsjaar met een werkweek naar Oostenrijk om daar te skiën. Dit is een facultatieve activiteit en niet noodzakelijk voor zijn opleiding of examen. De bijdrage voor deze reis is vrijwillig, maar bij niet-betaling mag de student niet mee.
- De student die de opleiding sneeuwsport volgt, wordt opgeleid tot coördinator of instructeur (ski- of snowboardleraar). De klas gaat op werkweek naar Oostenrijk voor praktijklessen skiën en snowboarding in “echte sneeuw”. Tijdens de reis moet

de student een verslag bijhouden van zijn activiteiten en vorderingen. Deelname is verplicht. De instelling mag géén bijdrage verplicht stellen, omdat het om een reis gaat die kennelijk noodzakelijk is voor het volgen van deze opleiding en het behalen van een diploma. De instelling mag een vrijwillige bijdrage vragen aan de student, maar bij niet-betaling daarvan mag de student toch mee omdat deze reis verplicht is en onderdeel uitmaakt van de lessen. Een bijdrage voor een extra luxe kamer of “kamer apart” vragen, is wel toegestaan omdat het hier om een extra service voor de student gaat.

Een voorwaarde voor de financiering van mbo-instellingen, is dat de inschrijving van studenten niet afhankelijk wordt gesteld van een andere geldelijke bijdrage dan het les- en cursusgeld. De Inspectie van het Onderwijs zal dit controleren. Bij geconstateerde tekortkomingen kan de sanctie zijn dat de onderwijsinstelling gekort wordt op de financiering (bekostigingsmaatregel). Onderwijsinstellingen zetten daarom veel op het spel indien zij studenten - in weerwil van de instructies van de minister - dwingen tot betaling van kosten die niet verplicht zijn.

Een handige vuistregel is dat als een student zijn les- of cursusgeld heeft betaald, hij alles heeft betaald aan de instelling om op school de opleiding te volgen en het examen te doen.

4.3. Onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt

4.3.1. Schoolboeken

Onderdeel van de voorgeschreven lijst onderwijsbenodigdheden zijn schoolboeken. Van de student mag worden verwacht dat deze beschikt over schoolboeken waarin de leer-, oefen- en verwerkingsstof is opgeno-

men. Ook werkboeken vallen hieronder. Net zoals van studenten verwacht mag worden dat deze beschikken over papieren boeken, mag de instelling ervoor kiezen om digitale boeken (e-boeken) te gebruiken. Naast schoolboeken, mag worden voorgeschreven dat de student beschikt over de eventueel benodigde woordenboeken, agenda en atlas. Volgens de minister van OCW gaat het hierbij om onderwijsbenodigdheden die nodig zijn voor het verwerven van de gevraagde competenties en die een duurzaam karakter hebben²⁶.

4.3.2. Licenties

De instelling kan ervoor kiezen om (alleen nog) digitaal leermateriaal te gebruiken: digitale schoolboeken in plaats van foliomaatériau. In plaats van een papieren boek moet de student beschikken over een licentie op dat digitale materiaal. Ook hier gaat het om digitaal leermateriaal dat leerstof, oefenstof, verwerkingsstof en educatieve functies bevat.

Indien de instelling ook digitale toetsen en examens wenst af te nemen, dan zijn dat zaken die vallen onder de kosten van de lumpsum. Zie verder paragraaf 5.3.

Het is toegestaan dat docenten inzage vragen en krijgen in gegevens die ontstaan bij het gebruik van de licenties die studenten hebben aangeschaft. Indien hieraan extra kosten verbonden zijn, dan zijn die extra kosten voor rekening van de instelling.

Uiteraard gaat het hierbij om aanschaf van licenties door de student; die wordt "eigenaar/gebruiker" van de licenties die hij zelf betaalt. De instelling kan niet verplichten dat studenten hun licentie delen, of gebruik moeten maken van een licentiemodel dat in strijd is met het auteursrecht.

4.3.2.1. Licenties derden

Bij inkoop door onderwijsinstellingen van leermateriaal van derden dient te worden onderzocht of de student zonder dit (leer) middel de benodigde competenties kan verwerven en of alle noodzakelijke onderwijsactiviteiten en examens kunnen worden uitgevoerd zonder dit middel. Indien de instelling van mening is dat de betreffende software noodzakelijk is, dan dient zij zelf over te gaan tot (centrale) aanschaf van deze licentie (en mag zij de kosten niet doorbelasten). Hierbij kan gedacht worden aan toetsings- of examensoftware of software voor de beroepspraktijkvorming.

De onderwijsinstelling kan deze licenties ook opnemen op de leermiddelenlijst. Het moet dan wel gaan om een product dat inhoudelijk vergelijkbaar is met een regulier leermiddel of schoolboek. De student moet de licentie zelf, op de door hem zelf te selecteren wijze, kunnen verwerven. Indien de licentie alleen centraal verkocht wordt via de onderwijsinstelling, dan is er sprake van een verplichte licentie waarvan de instelling de kosten zelf moet dragen. De student heeft dan immers geen keuzevrijheid en de aanschaf is verplicht via de instelling, en dat is in strijd met de uitgangspunten zoals verwoord in paragraaf 3.4.

Indien de instelling de licentie optioneel aanbiedt, dan moet iedere student het recht hebben te weigeren; afname van deze licentie mag niet verplicht worden gesteld door de onderwijsinstelling of de beroepsorganisatie waar de opleiding onder valt.

4.3.3. Computers, laptops en tablets

Bij het toenemend gebruik van digitale leermiddelen wordt steeds vaker de eis gesteld dat studenten beschikken over een eigen laptop of tablet. Volgens de toelichting van de minister van OCW in de brief van 15 mei 201226, is het toegestaan dat een

instelling voorschrijft dat de student over een laptop dient te beschikken als bijvoorbeeld binnen een opleiding gebruik gemaakt wordt van online informatie en niet (meer) van schoolboeken. Met de technologische ontwikkelingen kan aangenomen worden dat indien een student over een laptop dient te beschikken, een instelling ook kan voorschrijven dat een student beschikt over een tablet (in plaats van die laptop).

Indien een computer, laptop of tablet nodig is om de lessen voor te bereiden of om opdrachten digitaal te maken en in te leveren kan de instelling voorschrijven dat je daar de beschikking over hebt. Of dat een eigen computer of een geleende laptop is, is niet relevant. Het uitgangspunt is dat de student erover kan *beschikken*. De aanschaf van een computer, laptop of tablet door de student is niet noodzakelijk. De student kan ervoor kiezen om bij familie, vrienden of burens gebruik te maken van de aldaar beschikbare computer, laptop of tablet. De instelling mag aangeven welk type device aangeraden wordt.

Als de schoolboeken zijn vervangen door digitale producten, dan kan de instelling voorschrijven dat de student beschikt over

een laptop of tablet. Hierbij kan de instelling kenbaar maken wat de minimale specificaties zijn om gebruik te maken van de digitale producten. De verdere productkeuze is dan de verantwoordelijkheid van de student. De instelling mag niet een specifiek typenummer of merk voorschrijven, maar moet functioneel omschrijven.

Er is discussie over de vraag wanneer de instelling moet zorgen voor een computer, laptop of tablet tijdens de lessen. Indien een computer noodzakelijk is als “gereedschap” tijdens het volgen van de opleiding en het afleggen van het examen (bijvoorbeeld bij de opleiding programmeren of grafische vormgeving), dan ligt het in de lijn der verwachting dat dit gereedschappen zijn die vallen onder de basisuitrusting school. De instelling zorgt ervoor dat dit “gereedschap” aanwezig is tijdens de les. De instelling blijft eigenaar en bepaalt of deze gereedschappen buiten de school gebruikt mogen worden. De instelling hoeft de studenten geen laptop te geven, maar studenten moeten wel gebruik kunnen maken van het gereedschap dat onderdeel uitmaakt van de basisuitrusting. Een student autotechniek neemt niet zijn eigen auto, gereedschap of brug mee. Net zo min hoeft de student grafische vormgeving zijn eigen

gereedschap (een laptop met de nodige software) mee te nemen. Hier staat tegenover dat een computer, laptop of tablet gezien kan worden als persoonlijk gereedschap met een duurzaam karakter, dat ook door studenten thuis zelf gebruikt kan worden bij de voorbereiding op de lessen. Daarmee ligt in de rede om te verwachten dat studenten zelf deze computer, laptop of tablet aanschaffen.

Ouders en studenten die niet over de onderwijsbenodigdheden kunnen beschikken en/of de vrijwillige bijdrage niet kunnen betalen, kunnen volgens het “servicedocument schoolkosten”³⁸ voor hulp terecht bij de onderwijsinstelling.

4.3.4. Persoonlijke kleding en schoeisel

De instelling kan verplichten om veiligheidskleding te dragen. De instelling kan functionele eisen stellen aan de kleding (bijvoorbeeld een bepaalde certificering rondom brandweerstand), maar een bepaald merk of bepaalde leverancier aanwijzen mag niet. De minister van OCW, ondersteund door de Kamer, stelt immers de keuzevrijheid van de student voorop. Dit is recentelijk bevestigd met het “servicedocument schoolkosten”.

Het gaat om onderwijsbenodigdheden die afhankelijk zijn van persoonlijke kenmerken van de student. Deze onderwijsmiddelen zijn bijvoorbeeld minder makkelijk uit te wisselen of het is minder wenselijk vanuit hygiënisch oogpunt om deze persoonlijke kleding en schoeisel door meerdere leerlingen te laten gebruiken.

Het is volgens de minister van OCW redelijk om te verwachten dat de student onderwijsbenodigdheden aanschaf die afhankelijk zijn van de persoonlijke kenmerken van de student zoals bijvoorbeeld werkkleding en schoenen. Hierbij geldt wel dat de instelling niet zonder meer kan eisen dat de student veiligheidskleding aanschaf met het logo van de instelling daarop aangebracht (zie paragraaf 3.3), omdat dat de keuzevrijheid van de student in ernstige mate beperkt en het dragen van het logo niet functioneel is. Hierbij geldt wel de kanttekening dat sommige functioneel-onderscheidende werkkleding wel voorgeschreven kan worden, zoals een uniform (defensie, marine). Dit kan onderwerp van gesprek zijn in de deelnemersraad.

Als het gaat om de aanschaf van sportkleding of een uniform met logo, dan ligt het

op de weg van de deelnemersraad om te adviseren over het verplicht stellen van uniforme sportkleding.

4.3.5. Persoonlijke gereedschappen

Zoals dat is toegelicht in paragraaf 3.4.1, mag de student vrijwillig beslissen om de basisuitrusting school (gereedschappen) zelf aan te schaffen. De instelling mag daarover adviseren, maar mag niet de aanschaf verplicht stellen, de indruk wekken dat aanschaf verplicht is, of de ouders of student onder druk zetten om vrijwillig deze gereedschappen aan te schaffen.³⁸

De ervaring leert dat er studenten zijn die het prettiger vinden om zelf te beschikken over persoonlijk gereedschap. Net zoals de ene pen fijner schrijft dan de andere, vindt een kappersleerling een bepaald type schaar prettiger knippen, terwijl een aankomend kok een specifiek type mes prettiger vindt werken. De instelling mag daarom wel adviseren dat studenten – al dan niet later tijdens hun opleiding – zorg dragen voor de aanschaf van eigen/persoonlijke gereedschappen, en adviseren over het aan te schaffen gereedschap. Duidelijk moet blijven dat de aanschaf vrijwillig is en dat deelname

³⁸ <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2018/07/10/servicedocument-schoolkosten/servicedocument-schoolkosten.pdf>

aan de lessen en examens niet afhangt van de aanschaf van dit gereedschap.

4.4. Readers

Indien de instelling zelf (digitaal) leermateriaal samenstelt bijvoorbeeld in de vorm van een reader, dan is dat toegestaan. Hiervoor betaalt de instelling (via de stichtingen Reprorecht en PRO) een redelijke vergoeding voor het opnemen van materiaal in de reader. Aan het maken van deze reader zijn kosten verbonden zodat de instelling aan de student mag vragen om een bijdrage in die kosten. Uitgangspunt blijft, net als voor ander lesmateriaal, dat de instelling de student niet verplicht deze materialen af te nemen bij de instelling. Studenten kunnen deze readers zelf, nieuw of tweedehands, aanschaffen dan wel lenen waar zij willen. Het is niet verplicht de readers bij de instelling af te nemen.

4.5. Keuzedelen

De instelling is verplicht om voldoende keuzedelen zonder additionele kosten aan te bieden, zodat de student het voor keuzedelen voorgeschreven aantal uren kan realiseren. Keuzedelen vormen een integraal onderdeel van de opleiding, waardoor alle in

deze rapportage beschreven regels ook voor keuzedelen gelden. Concreet:

- De instelling mag geen kosten in rekening brengen voor de verplichte onderdelen van de keuzedelen, en draagt zorg voor de daarvoor benodigde basisuitrusting school (inclusief gereedschappen).
- De instelling mag voorschrijven dat de student beschikt over onderwijsbenodigdheden die nodig zijn om de lessen voor te bereiden of die afhankelijk zijn van de persoonlijke kenmerken van de student.
- De instelling mag bij de keuzedelen ook extra's aanbieden waarvoor een vrijwillige bijdrage van de student wordt gevraagd.

Hiermee is het mogelijk dat een student zonder additionele schoolkosten voor de keuzedelen zijn of haar diploma kan halen.

5 Kosten van de instelling

5.1. Algemeen

De onderwijsinstelling wordt geacht om met de lumpsum van OCW en les- en cursusgeld al die onderwijsactiviteiten te verrichten (en de daarvoor benodigde inventaris te verzorgen) die noodzakelijk zijn om de student – op basis van het betreffende kwalificatiedossier – in staat te stellen het onderwijs te volgen en een diploma te behalen.

De school dient zodanig te zijn uitgerust dat de noodzakelijke onderwijsactiviteiten alsmede het examen uitgevoerd kunnen worden. Er dient een basisuitrusting school aanwezig te zijn die de onderwijsinstelling zelf dient te financieren. Deze kosten van de basisuitrusting mogen niet aan de student worden doorberekend.

Uit de brief van de minister van OCW aan de instellingen van 15 mei 201226, blijkt dat de minister vindt dat de volgende zaken vallen onder de basisbenodigdheden die de instelling moet regelen:

- schoolpas/collegepas
- intake- en instaptoetsen, administratieve zaken
- informatie voor studenten, studie-

- handleidingen, brieven aan studenten
- ouderavonden
- introductiedagen, werkweken en excursies die verplicht onderdeel van het programma zijn
- software-licenties voor algemene programma's
- toetsen, examens, herkansingen, diploma-uitreiking
- inventaris mediatheek, open leercentrum
- apparatuur, machines, gereedschappen, instrumenten en computers
- verbruiksmaterialen zoals hout, metaal, papier, bloemen, stoffen
- kosten voor de beroepspraktijkvorming (bpv), bpv- informatiemiddelen en beoordelingsinstrumenten

Met het in juli 2018 vaststellen van het “servicedocument schoolkosten” door de MBO Raad, JOB en het ministerie van OCW, staat voortaan vast dat de instelling verantwoordelijk is voor de aanschaf van de basisuitrusting school (inclusief gereedschappen). De instelling regelt alles wat de student nodig heeft om op school de opleiding te volgen en het examen te doen. De student moet respectvol en zuinig omgaan met de basisuitrusting school. Doet een

student dat niet, dan kunnen kosten in rekening worden gebracht.

5.2. Vrijwillige bijdrage

Voor allerlei activiteiten en service voor studenten, mag de instelling de studenten om een vrijwillige bijdrage vragen. Denk bijvoorbeeld aan het organiseren van excursies, het huren van kluisjes, extra lesactiviteiten, feestjes, etc. Uitgangspunt is dat de student voor deze extra's en service betaalt, en zonder betaling mag de instelling de student het gebruik c.q. de toegang weigeren. Zie verder paragraaf 4.2.

5.3. Licenties

De school dient voor eigen rekening zorg te dragen voor algemene licenties (administratiesystemen, etc.) en licenties voor het benodigde voor digitaal toets-, test- en examenmateriaal. Ook specifieke software van derden zoals beroepsorganisaties waarvan het gebruik verplicht is voorgeschreven in een branche, wordt door de instelling aangeschaft. Ook software die *uitsluitend* via of bij de instelling aangeschaft kan worden, komt voor rekening van de

instelling omdat de instelling niet mag voorschrijven dat de student die software verplicht bij of via de instelling afneemt. De minister van OCW stelt immers de keuzevrijheid van de student voorop.

5.4. Computer, laptop of tablet

Zoals volgt uit paragraaf 4.3.3, mag een instelling op de lijst van onderwijsbenodigheden voorschrijven dat een student beschikt over een computer, laptop of tablet indien er binnen de opleiding gebruik wordt gemaakt van digitale onderwijsmiddelen en niet van schoolboeken. Instellingen moeten hier terughoudend mee omgaan. Voor wat betreft het “beschikken” over een computer, laptop of tablet, geldt dat bij een doorsnee opleiding voldoende is dat de student “ergens” zijn huiswerk of opdrachten digitaal kan maken en indienen; dat kan thuis, bij familie, burens of vrienden. De student kan niet verplicht worden om een (nieuwe) computer, laptop of tablet te *kopen*.

Aangezien een computer niet meer is weg te denken, ook niet uit het onderwijs, en een computer gezien wordt als een vast onderdeel van de basisinventaris in een instelling,

is het wenselijk dat de onderwijsinstelling ten minste zorg draagt dat studenten ook op school terecht kunnen op een computer. Hoewel dat niet letterlijk blijkt uit de brief van de minister van OCW uit 2012, mag worden aangenomen dat computers tot de basisuitrusting van een school behoren. Ook studenten die niet thuis beschikken over een (eigen) computer, kunnen het onderwijs probleemloos volgen en voorbereiden door gebruik te maken van op de onderwijsinstelling aanwezige computers. Hierbij kan gedacht worden aan de vroeger zo genoemde “pc-lokalen”, maar ook ict-voorzieningen in bijvoorbeeld (media)bibliotheek of openbaar leercentrum behoren tot de basisuitrusting.

5.5. Verbruiksmaterialen

Instellingen blijken een verschillend beleid te hanteren rondom de kosten van verbruiksmaterialen.

Volgens de minister van OCW²⁶ vallen de kosten van verbruiksmaterialen zoals hout, metaal, papier, bloemen en stoffen onder de basisinventaris die de instelling uit zijn lumpsum moet voldoen. Hier laat de brief

van de minister geen ruimte voor discussie. Desalniettemin interpreteren instellingen deze bepaling verschillend. Zo blijkt uit het onderzoek van JOB³⁹ dat er een instelling is die studenten verplichtte om voor de opleiding bloemschikken zelf verse bloemen mee te nemen. Ook zijn voorbeelden bekend waarin studenten bij de opleiding Schoonheidsspecialiste verplicht worden om via de instelling make-up aan te schaffen omdat de instelling een bepaald type make-up eist.

De wetgever laat geen ruimte voor discussie over verbruiksmaterialen die nodig zijn tijdens de praktijklessen; de instelling is verantwoordelijk voor *alle* verbruiksmaterialen. Verbruiksmaterialen zijn onderdeel van de basisuitrusting waar de instelling de kosten van draagt. De student mag niet gevraagd worden om mee te betalen aan die kosten. Een student luchtvaarttechniek hoeft niet zijn eigen straaljager mee te nemen naar de les, net zo min als de student visagie of bloemschikken zijn eigen verbruiksmaterialen of een student bouw/hout zijn eigen planken hoeft aan te schaffen.

Met het “servicedocument schoolkosten” uit 2018 wordt ook (indirect) duidelijkheid

gegeven over de kosten van verbruiksmaterialen. De instelling voorziet in wat de student nodig heeft om op school de opleiding te volgen en het examen te doen. De opleiding bloemschikken volgen zonder bloemen is niet mogelijk, zodat de instelling dient te voorzien in de verbruiksmaterialen. Dat valt onder de basisuitrusting school (inclusief gereedschappen). Dit laat geen ruimte voor een betaling of vergoeding van de student voor verbruiksmaterialen die noodzakelijk zijn om de lessen te volgen en examens te doen.

Aangezien de instelling eigenaar is van de verbruiksmaterialen, bepaalt deze wat er met de gebruikte resultaten wordt gedaan. De instelling blijft eigenaar van de basisuitrusting. De student mag niet zonder toestemming de verbruiksmaterialen mee naar huis nemen. De opleiding tot kok produceert dagelijks (doorgaans) eetbare resultaten. De instelling mag verbieden dat studenten de producten van hun arbeid mee naar huis nemen, of de instelling mag een *vrijwillige* bijdrage vragen als het geprepareerde voedsel zelf geconsumeerd wordt (zonder dat de student het gevoel krijgt dat de vrijwillige bijdrage verplicht betaald moet worden).

6 Verwerving leermiddelen

6.1. Inkoop van leermiddelen door studenten

Onderwijsinstellingen stellen lijsten met onderwijsbenodigdheden (leermiddelenlijsten) samen per opleiding. Studenten zijn vrij in de keuze waar ze de benodigdheden aanschaffen. Zou de instelling een bepaalde bestelwijze *voorschrijven*, dan is dat in strijd met de keuzevrijheid van de student. Daarbij is ook het risico aanwezig dat er kennelijk sprake is van een verplicht onderwijsmiddel waarvoor de onderwijsinstelling zorg dient te dragen. Bij de lijst van onderwijsmiddelen gaat het erom dat de instelling zich beperkt tot het beschrijven “wat” er nodig is, en niet “hoe” de student die onderwijsbenodigdheden verkrijgt.

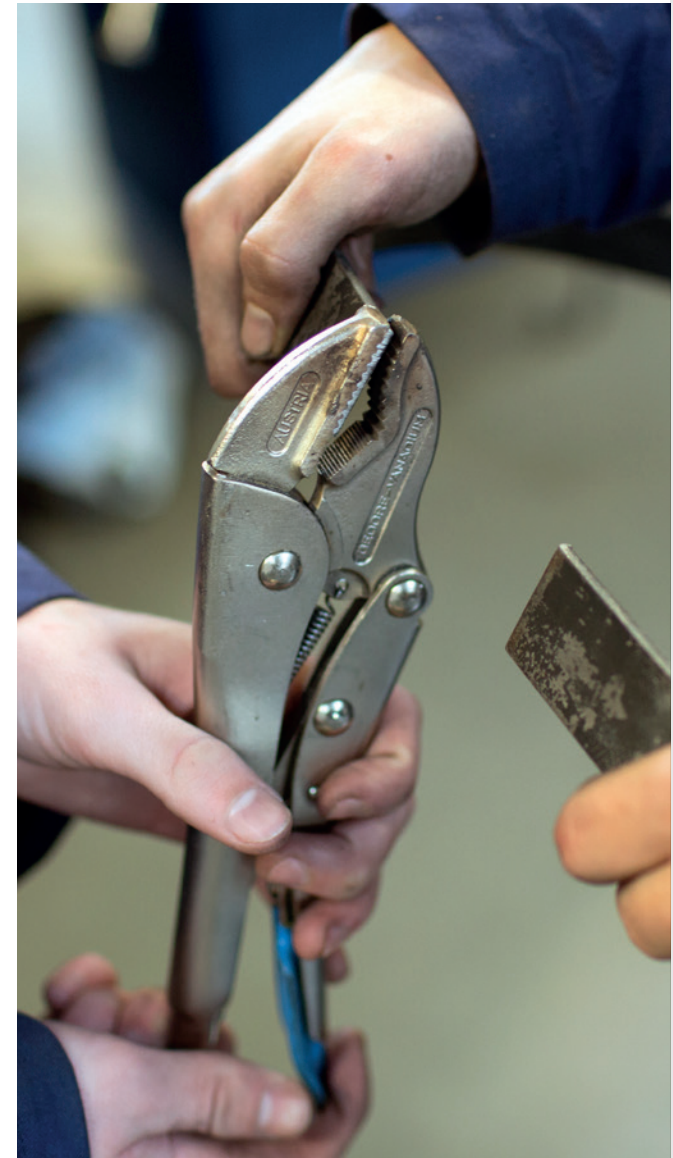
Deze leermiddelenlijsten worden door de onderwijsinstelling beschikbaar gesteld. Doorgaans kan de (aankomend) student alle boeken op de boekenlijst in het geheel bestellen bij een uitgever of distributeur. Doorgaans heeft de onderwijsinstelling zelf al een uitgever of distributeur benaderd waarbij de student alle zaken op de gehele leermiddelenlijst kan bestellen.

Het komt nog voor dat een onderwijsinstelling de leermiddelenlijsten exclusief beschikbaar stelt via een distributeur. Dat heeft niet de voorkeur omdat de student gedwongen wordt in te loggen bij deze distributeur. De lijst is dan niet vrij beschikbaar, zoals de wetgever dat wel vereist. Hiermee komt de keuzevrijheid van de student in het gedrang.

Het wordt afgeraden om de (digitale) leermiddelen waarvan verwacht wordt dat studenten die zelf betalen voor de studenten te bestellen. Enerzijds gaat het hier om een inkoopprocedure waarop mogelijk de aanbestedingsregels van toepassing zijn, en anderzijds doet dit afbreuk aan de keuzevrijheid van de student om deze leermiddelen elders goedkoper te regelen. Ook neemt de instelling hier een onnodig incassorisico voor haar rekening.

6.2. Kortingen en provisie

Er zijn onderwijsinstellingen die de leermiddelenlijsten zelf publiceren, maar er zijn ook scholen waar de boekenlijst uitsluitend bij een specifieke distributeur verkrijgbaar is. Hierbij heeft de school doorgaans onderhandeld met de distributeur of leverancier over

korting. Uit eerdere gesprekken in 2012 met onderwijsinstellingen blijkt dat de uitgever of distributeur soms de onderwijsinstelling een beloning, provisie, geeft als de student exclusief bij of via deze uitgever of distributeur moet bestellen.

Er zijn goede redenen om niet (langer) gebruik te maken van deze afspraken met distributeurs en uitgevers:

- Het risico is aanwezig dat student kan stellen dat er sprake is van een verplichte aanschaf via deze leverancier en dat de onderwijsinstelling daarom zorg moet dragen voor de aanschaf van dit verplichte onderwijsmiddel.
- De keuzevrijheid van de student is in het geding.
- Het is niet (langer) redelijk om kortingen van de distributeur of uitgever te ontvangen, zonder dat deze korting of beloning geheel ten goede komt van de studenten. De korting, provisie of beloning wordt gegeven omdat de studenten via de geselecteerde leverancier bestellen. Daarmee is deze korting, provisie of beloning direct afkomstig van de studenten; zij betalen de beloning, provisie of korting die de onderwijsinstelling krijgt. Het is niet wenselijk om die situatie te laten bestaan gezien het verbod om studen-

ten andere kosten in rekening te brengen dan hiervoor in hoofdstuk 3 is uitgelegd.

- Het maken van afspraken van het exclusief leveren/verkoopen van boeken aan studenten kan worden gezien als het gunnen van een exploitatierecht. Dit wordt in het aanbestedingsrecht ook wel gezien als een concessie. Op het verlenen van een concessie zijn de beginselen van gelijke behandeling en transparantie van het aanbestedingsrecht volledig van toepassing. Op grond van de beginselen van gelijke behandeling en transparantie dient aan elke ondernemer een passende mate van openbaarheid te worden gegarandeerd zodat de markt wordt geopend voor mededinging en de aanbestedingsprocedures (inkoopprocedures) op onpartijdigheid getoetst kunnen worden. Dit komt erop neer dat op het gunnen van dit exploitatierecht dus ook marktwerking dient plaats te vinden: transparantie en voorafgaande oproep tot mededinging. Concreet betekent dit dat een onderwijsinstelling vooraf de criteria zou moeten opstellen (en openbaar maken) op basis waarvan de selectie plaatsvindt. Hiernaast zouden de relevante distributeurs/leveranciers moeten worden uitgenodigd tot het doen van een aanbod (offerte). Een alternatief kan zijn het

aankondigen van de inkoopprocedure op de website van de school.

Beter is het dus overeenkomsten aan te gaan met uitgevers of distributeurs die studenten die daar bestellen korting verlenen bij de aanschaf van onderwijsbenodigdheden. De student kan erop worden gewezen dat het hem/haar vrij staat waar hij/zij een bepaald leermiddel aanschafft, maar dat er verschillende aanbieders zijn die verschillende prijzen rekenen. Vervolgens kan worden gemeld wie deze aanbieders zijn en welke prijzen zij in rekening brengen (in- of exclusief verzendkosten).

Ook gratis dienstverlening kan een vorm van korting/provisie zijn. Een voorbeeld is een distributeur die gratis onderwijsadviseurs ter beschikking stelt aan een instelling om de docenten te adviseren bij het opstellen van de leermiddelenlijsten. Deze diensten zijn bij een concurrerende collega gewoon betaald. Zelfs al vraagt deze distributeur niet een gunst aan de instelling (om als exclusieve distributeur voor de instelling op te treden), de instelling moet bedacht blijven op ongewenste constructies die in strijd zijn met wet- en regelgeving.

Leveranciers bieden instellingen soms aanvullende diensten aan, zoals het factureren van een aantal kosten. Soms wordt zelfs het incassorischico overgenomen. Ook al klinkt deze dienstverlening aantrekkelijk, de instelling moet beseffen dat dergelijke afspraken de keuzevrijheid van de student niet mogen beperken. De minister van OCW heeft in 2016 zeer duidelijk gemaakt dat studenten te allen tijde zelf moeten beslissen waar en hoe zij hun persoonlijke leermiddelen bestellen. Indien zij de kosten van de instelling (bijv. de vrijwillige bijdrage) willen voldoen, dan moeten zij niet verplicht zijn om eerst al hun leermiddelen bij één specifieke leverancier af te nemen om over de factuur van de instelling te kunnen beschikken.

7 Conclusies

Wet vaste boekenprijs

- De Wet op de vaste boekenprijs geldt niet voor boeken die een mbo-instelling op zijn leermiddelenlijst opneemt. De mbo-instelling kan dus onderhandelen over de prijs of daarop korting bedingen. Het is toegestaan om bij een boek dat op die lijst is opgenomen, digitale informatiedragers bij te voegen of om het boek in digitale vorm te verstrekken.

BTW

- Niet-digitale schoolboeken vallen onder het 6% btw-tarief. Boeken die worden geleverd in een pakket (combinatie), samen met andere materialen, vallen ook onder voorwaarden onder het 6% btw-tarief. Werkboeken of losbladige uitgaven (kopiërboek), die herkenbaar zijn als boek, vallen hier ook onder. Op digitale (school) boeken (e-boeken) is het normale btw-tarief van 21% van toepassing;
- Cd-roms en dvd's waarop enkel educatieve content staat die uitsluitend bruikbaar is ten behoeve van het onderwijs, vallen – doorgaans – onder het lage 6% btw-tarief. Onder voorwaarden is het mogelijk dat

online updates van hybride producten (bijvoorbeeld cd's en dvd's waarbij toekomstige updates en links via internet worden verstrekt) of internetlinks die accessoir zijn bij de aanschaf van de cd-rom of dvd, onder het lage 6% btw-tarief vallen.

- Digitaal leermateriaal dat niet aanwezig is op of gelinkt is aan een fysieke gegevensdrager (zoals een cd-rom of dvd), wordt gezien als "langs elektronische weg verrichte diensten" waarop het normale 21% btw-tarief van toepassing is. Digitaal leermateriaal dat via internet beschikbaar wordt gesteld, is standaard dus belast met het 21% btw-tarief.

Medezeggenschap

- Deelnemersraden hebben per 1 januari 2017 instemmingsrecht op het beleid rondom schoolkosten. Studenten krijgen hierdoor inspraak in het beheersbaar houden van de kosten die studenten gevraagd worden te maken in het kader van de te volgen opleiding.
- Het beleid (uitgangspunten) inzake schoolkosten (waarover deelnemersraden instemmingsrecht hebben gekregen) omvat alles dat betrekking heeft op de kosten die

gemaakt moeten worden door studenten voor het volgen van het onderwijs. Dit zijn de volgende 4 categorieën:

1. de wettelijk vastgestelde verplichte bijdrage (les-of cursusgeld)
2. de vrijwillige bijdrage
3. de “basisuitrusting school” waarvoor de instelling vanuit de overheids-bekostiging verantwoordelijk is
4. onderwijsbenodigdheden waar de student zelf verantwoordelijkheid voor draagt

Wet educatie en beroepsonderwijs

- De lumpsumregeling bepaalt dat onderwijsinstellingen moeten beschikken over een basisuitrusting bij hun opleidingen waarmee alle noodzakelijke onderwijsactiviteiten alsmede het examen uitgevoerd kunnen worden. Met die basisinventaris moet de student de benodigde competenties kunnen verwerven. Onder de basisuitrusting school vallen alle gereedschappen (koks messen, kappersscharen, etc.) en verbruiksmaterialen (hout, metaal, leidingen, make-up, bloemen, voedsel, etc.)
- De instelling financiert deze basisinventaris vanuit de lumpsum en berekent hiervan niets door aan de student.
- De inschrijving van de student wordt niet afhankelijk gesteld van een andere geldelijke bijdrage dan het wettelijk verplichte les- en cursusgeld. Er zijn geen andere verplichte kosten die de student aan de instelling moet voldoen.
- De instelling mag activiteiten, producten en diensten aanbieden. De student kan deze op basis van vrijwilligheid afnemen. Daarvoor mag de instelling wel een bedrag in rekening brengen, de zogenaamde vrijwillige bijdrage. Zonder betaling van de vrijwillige bijdrage mag de student geen gebruik maken van de aanvullend aangeboden activiteiten, producten en diensten.
- De instelling mag adviseren dat de student zelf “persoonlijke” gereedschappen aanschafft zoals een messenset of kappersscharen.
- De instelling mag voorschrijven dat de student beschikt over onderwijsbenodigdheden (zoals boeken en werkkleding) die:
  - nodig zijn om de lessen voor te bereiden (zoals boeken, agenda, etui, rekenmachine)
  - afhankelijk zijn van de persoonlijke kenmerken van de student (zoals werkkleding en schoenen).
- Bij het bepalen van de lijst van onderwijsmiddelen houdt de instelling de redelijkheid en billijkheid in het oog.
- De student houdt de vrijheid om zelf te bepalen hoe hij over die onderwijsbenodigdheden gaat beschikken. (De instelling schrijft voor over “welke” onderwijsmiddelen de student moet beschikken; de student beslist zelf “hoe” hij die onderwijsmiddelen verwerft.)
- Instellingen mogen zelf leermiddelen (bijv. readers) verstrekken of verkopen, mits de afname daarvan via/bij de instelling niet verplicht is.
- De (aankomend) student moet vóór diens inschrijving bij een opleiding helder en transparant worden geïnformeerd over de verwachte totale kosten van de beoogde opleiding. Deze informatie moet ruim-schoot voor 1 april bekend zijn.
- De lijst met onderwijsbenodigdheden (leermiddelenlijst) moet vrij beschikbaar en toegankelijk zijn. Deze mag niet exclusief aan ingeschreven studenten of alleen via een leverancier (uitgever/distributeur) beschikbaar worden gesteld.
- De onderwijsinstelling kan in het geval van gebruik van nagenoeg alleen digitale leermiddelen voorschrijven dat de student beschikt over een computer, laptop of tablet om het digitaal leer materiaal op te gebruiken of om huiswerk en opdracht digitaal te maken en in te sturen.

Arbowet, Inspectie SZW, sociale veiligheid en schoolveiligheidsplan

- De instelling mag veiligheidskleding verplicht stellen en studenten de toegang tot de lessen ontzeggen indien deze zich niet conformeren naar de veiligheidsinstructies of niet de voorgeschreven kleding dragen.
- De instelling is verantwoordelijk voor de veiligheid en gezondheid van studenten en medewerkers en mag de daarmee samenhangende kosten niet aan studenten doorbelasten.
- Het is toegestaan om voor te schrijven dat de student zelf moet kunnen beschikken over onderwijsbenodigdheden die afhankelijk zijn van de persoonlijke kenmerken van de student. Het gaat daarbij om bijvoorbeeld werkkleding en schoenen.
- De instelling mag niet eisen dat de student veiligheidskleding aanschaft met het logo van de instelling daarop aangebracht; evenmin kan de instelling voorschrijven dat de student de veiligheidskleding bij één specifieke leverancier aanschaft.

Normeringen: CE-markering, VCA, Norm EN & NEN

- De kosten voor opleidingen en audits die noodzakelijk zijn voor een student om de benodigde competenties te verwerven, onderwijs te volgen en het diploma te behalen, vallen onder de basisinventaris die de instelling moet regelen en deze kosten mogen niet worden doorbelast aan de student voor zover deze via het kwalificatiedossier zijn geborgd.

Auteursrechten

- De instelling mag zelf readers samenstellen en uitgeven mits daarvoor een redelijke vergoeding wordt betaald.

Softwarerecht

- De kosten van software-licenties voor algemene programma's en software/licenties voor toetsen en examinering zijn voor rekening van de instelling. Deze kosten mogen niet worden doorbelast.
- Kosten van digitaal leermateriaal, opgenomen in de leermiddelenlijst, zijn voor rekening van de student, evenals licenties en software van formatieve toetsen.

Aanbestedingsrecht en mededingingswetgeving

- De instelling dient bij de aankoop van (digitale) onderwijsbenodigdheden de aanbestedingsregels op te volgen;.
- Het wordt afgeraden om de (digitale) leermiddelen waarvan verwacht wordt dat studenten die zelf aanschaft voor de studenten te bestellen. Enerzijds gaat het hier om een inkoopprocedure waarop mogelijk de aanbestedingsregels van toepassing zijn, en anderzijds doet dit afbreuk aan de keuzevrijheid van de student om deze leermiddelen elders goedkoper te regelen.
- Het is niet wenselijk om studenten te verplichten hun onderwijsbenodigdheden bij één leverancier te bestellen en om daarvoor van die leverancier korting of provisie te ontvangen.

IBP: bescherming en beveiliging van persoonsgegevens

- Instellingen zijn verantwoordelijk voor het regelen van de informatiebeveiliging en privacy van studenten en medewerkers.
- Instellingen moeten met alle leveranciers van digitaal leermateriaal bewerkers-

overeenkomsten sluiten over de omgang met de persoonsgegevens van de studenten en medewerkers, ook al worden deze leermiddelen zelf door de studenten besteld en betaald.

Juridisch kader onderwijsbenodigdheden mbo (versie 1.1)

Datum van uitgave

28 augustus 2018

Auteurs

Willem-Jan van Elk (Kennisnet)
Joop van Schie (saMBO-ICT)
Maaïke Stam (saMBO-ICT)
Job Vos (Kennisnet)

Met dank aan

Rudolf Barkhuijsen (Rijn IJssel)
Jan Bartling (saMBO-ICT)
Hans Bijloo (Albeda College)
Hennie de Mik (Albeda College)

Fotografie

Anne Carolien Kohler, Dirk Jan Visser

Vormgeving

Tappan Communicatie

Waar in deze publicatie geschreven wordt in de mannelijke vorm, kan mede de vrouwelijke vorm gelezen worden.

In deze rapportage wordt verwezen naar wet- en regelgeving. De meest actuele versie daarvan kan geraadpleegd worden via wetten.overheid.nl. Verwijzingen naar internetpagina's zijn geverifieerd per mei 2017, de verwijzingen bij het Service-document schoolkosten per augustus 2018. De verwijzingen kunnen onderhevig zijn aan verandering, hierop hebben de auteurs geen invloed.

Hoewel aan de totstandkoming van deze uitgave de uiterste zorg is besteed, aanvaarden de auteurs, saMBO-ICT en Kennisnet geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten, onvolkomenheden of schade als gevolg van het gebruik van dit document

kennisnet.nl   sambo-ict.nl

Over Kennisnet

Elke leerling verdient eigentijds, veilig en persoonlijk onderwijs. Daarom ondersteunt Kennisnet scholen met ict. We zorgen voor een landelijke ict-basisinfrastructuur, adviseren de sectorraden en delen onze kennis met het primair onderwijs (po), het voortgezet onderwijs (vo) en het middelbaar beroepsonderwijs (mbo). Kennisnet wordt gefinancierd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW).

Over saMBO-ICT

saMBO-ICT is een zelfstandige organisatie van en voor alle mbo-instellingen en heeft sterke banden met de MBO Raad en met Kennisnet. Belangrijke pijlers zijn belangenbehartiging, kennisdelingen projecten. saMBO-ICT houdt zich bezig met een breed aantal onderwerpen op het gebied van ict en informatievoorziening. saMBO-ICT maakt bij de activiteiten gebruik van de kennis en energie die binnen de instellingen aanwezig zijn en zorgt daarbij voor praktische ondersteuning.

Kennisnet
Paletsingel 32
2718 NT Zoetermeer

T 0800 321 22 33
E support@kennisnet.nl
I kennisnet.nl

Postbus 778
2700 AT Zoetermeer